

Муниципалдыг бюджет ниити өөредилге албан чери  
«Хову-Аксының ортумак ниити өөредилге школазы»

Сайгарып көргөн  
КМК-нын удуртукчузу

Оюн З.Д. /  
ФААа

Протоколдун дугаары \_1\_  
2023 чылдың август «28»

Чөпшээрээн  
Директорнун өөредилге-  
кижизидилге талазы-биле  
оралакчызы

Балажык Д.В. /  
ФААа

2023 чылдың август «30»

«Бадыткап тур мен»  
Школаның директору

Докан-оол К.Ф. /  
ФААа

Дужаалдын дугаары \_129\_  
2023 чылдың август «31»

**ТӨРЭЭН (ТЫВА ) ЧОГААЛ ОРТУМАК**

**НИИТИ ӨӨРЕДИЛГЕ**

**АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММА**

(өөредилге албан черлеринин 10-11 класстарынга)

Хову-Аксы, 2023 ч.

## ДОПЧУЗУ

|                                                                          |    |
|--------------------------------------------------------------------------|----|
| Тайылбыр бижик.....                                                      | 2  |
| Эртемнің ужур-утказы.....                                                | 11 |
| 10 класс .....                                                           | 14 |
| 11 класс .....                                                           | 22 |
| Төрээн (тыва) чогаал эртемін шиңгээткенинің планнаттыңан түңнелдери..... | 37 |
| Бот-тускайлаң түңнелдери .....                                           | 37 |
| Метапредметтиг түңнелдери.....                                           | 38 |
| Предметтиг түңнелдери .....                                              | 41 |
| Тематиктиг планнаашкын.....                                              | 53 |
| 10 класс .....                                                           | 53 |
| 11 класс .....                                                           | 59 |

## ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Кол ниити өөрөдигениң 10-11 класстарыңа «Төрөөн (тыва) литература» эртемине чижек программа (улаштыр – Программа) өөрөдигениң Федералдыг күрүне стандартызының (улаштыр – ОФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөрөдиге кезээнде өөрөдигениң кол ниити чадазында литература эртемин шингээткен турар ужурлуг түңнелдерге даянып кылдыңан. Ол ышкаш «Тыва аас чогаалы болгаш литература» (тург.-авт. Д. С. Куулар, А. М. Монгуш, 1994 г.) болгаш ниити өөрөдигениң 5-11 класстарыңа «Тыва аас чогаалы болгаш литература» (тург.-авт. Е. Т. Чамзырын, М. А. Кужугет, Л. Х. Ооржак, 2012 г.) чижек программаларга даянган (протокол 28.06.2016 г. № 2/16-з).

Россия Федерациязының хамаатызын мөзү-шынар болгаш кижизидилге талазы-биле хевирлээр, чоннар аразында культура, эп-сеткил каттыштырар чөптүг харылзаалар дугайын айыткан Концепцияда чүүлдерни, ниитилел сайзырадыр сорулгаларының бүгү байдалдарын болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын чугулалап, өөренип көргөн.

Чижек Программаны ажылдап кылырыңа өзек хоойлу, доктаалдар:

- Конституция Российской Федерации (с изменениями на 01.07.2020 г.) ст. 26;
- Федеральный закон от 29 декабря 2012 г. № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации»;
- Федеральный закон от 03.08.2018 г. № 317-ФЗ «О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации»;
- Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 декабря 2010 г. № 1897 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта основного общего образования» (в редакции приказа Минобрнауки России от 31 декабря 2015 г. № 1577);
- Конституция Республики Тыва (с изменениями на 12.04.2019 г.) ст.5, 24;
- Закон ВХ-I «О языках в Республике Тыва» от 31.12.2003 г. № 462 (с изменениями на 12.04.2019 г.);
- Закон Республики Тыва от 21.06.2014 г. № 2562 ВХ-1 «Об образовании в Республике Тыва» (с изменениями на 02.06.2019 г.).

Программада кол ниити өөрөдигениң 10-11 класстарыңа «Төрөөн (тыва) литература» эртемин өөрөдириниң кол сорулгалары болгаш сорулганы боттандырап ажыл-чорудулга тодараттыңан, өөрөдиге планында эртемниң туружу, өөрөнгениниң түңнелдери, эртемниң ужур-уткалыг кезээ, тематиктиг планнаашкын, кичээлден

дашкаар ажыл-чорудулга, программаны боттандыраарының байдалдарын айыткан. Бердинген Программа 10-11 класстарга «Төрээн (тыва) литература» эртемин өөредириниң чижек ажылчын программаларын тургузарының үндезини бооп турар.

Программада «Төрээн (тыва) литература» эртемин өөредириниң кол сорулгазын болгаш сорулганы боттандыраар ажыл-чорудулганың *дес-дараалашкаан, эртемнер аразының* болгаш *метапредметтиг харылзааларны* айтып турар. Ол ышкаш өөреникчилерниң назы-хар, өөредилгениң чада аайы-биле шингээдир ажыл-чорудулгазын кичээнгейге ап, билиглер ӨФКС негелделеринге дүүшкен турарын чугулага алган.

Амгы тыва литератураның төөгү-реалисчи барымдааларлыг шилиндек чогаалдарына даянып, уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидеринче, эстетиктиг кижизидилгезинче база угаап боданыышкынын сайзырадыр сорулгалыг шилиттинген чогаалдарны өөредири көрдүнген.

Программаның сорулгалары, ону боттандыраар ажыл-чорудулга өөреникчилерни бедик хамааты туруштуг, амыдыралче делгем көрүштүг, харылзажылганың бүгү талалыг кылдыныгларын билир кижини хевирлеп, деткииринге таарымчалыг байдалдарны тургузарынче угланган.

Өөредилгениң «Төрээн (тыва) литература» эртемин шингээдип, сайгарары “Филология” эртеми-биле сырый холбаалыг болганда, төрээн (тыва) чогаалды школаларга өөредириниң айтырыглары дыл эртеминиң сорулгалары-биле чергелешкек, сырый харылзаалыг.

Төрээн (тыва) литератураны өөредириниң **кол сорулганы:**

– чогаал дугайында өөрөнгөн билиин улам *делгемчидип*, чоннуң төөгүзүн, амыдыралда ыдыктыг үнелерни база мөзү-шынар айтырыгларын бүгү талалыг көргүскөн чогаалдарның уран-чеченин бот-тускайлаң ханы, *шын үнелеп*, амыдырал-биле холбаалыг база орус болгаш делегей литературазы-биле *деңнеп сайгарып билир*, номчулгага сонугалдыг, хамааты туружу бедик кижини хевирлеп кижизидери.

**Сорулгаларын күүседириниң аргалары:**

– тыва чечен чогаалды чүгле сагыш-сеткил хайныышкынның хүлээп номчуур эвес, а номчаанын ханы сайгарып, бодунуң бодалын (туружун) бадыткалдыг тайылбырлап база өскелерниң туружун (бодалын) дыңнап өөрениринге чаңчыктыраар ажылдар чорудары;

– Россияның биче буурай болгаш делегей чоннарының чогаалдарын сайгарып өөрениринге төрээн дылдың үнезин, ооң байлаан меделердии-биле шингээдип,

литературлуг чугааны хостуг, билдилиг ажыглап өөренирин сайзырадыр ажылдар чорудары;

- чечен чогаал дээрге авторнуң бот-тускайлаң онзагай делегейи, чараш мөзү-шынар, эстетиктиг көрүш хевирлээр уран чүүлдүн бир хевири деп билигни делгем шиңгээдирин база тыва чоннуң ажыл-амыдыралынга, ёзу-чаңчылдарынга хүндүткелдиг, хумагалыг болурун суртаалдаан чогаалдарга даянып, быжыглаарынче угланган ажылдар чорудары;

- уругларның чечен чогаал сайгарар билиин, чаңчылын, арга-мергежилин быжыглаар ажылдар: чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгны, тема болгаш идеяны тодарадыры; чогаалдың жанры, сюжет болгаш композициязы, сөзүглелдин дылының уран чурумалдыг аргаларының, сөстүн артында чажыт утказының онзагайын тодарадыр ажылдар чорудары; овор-хевирлерни ажылдап кылганын болгаш чогаалдың тургузуун, бижиттинген аянын, төөгүзүн тодарадыр ажылдар чорудары;

- тыва чогаалды өске чогаалдар болгаш уран чүүлдүн хевирлери-биле деңнеп сайгарар ажылдар чорудары;

- бердинген темага, чуруктарга (портретке) сөзүглел чогаадыр; аас болгаш бижимел ажылдарга чогаал сөзүглелдерин ажыглап, бодалын тода, бадыткалдыг илередиринге, уругларның чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр, билиг, мергежилин быжыглаар ажылдар чорудары;

- номчаан чогаалдарынга хамаарыштыр үнелелдерни, сайгарылгалыг ажылдарны (рецензия, аннотация, илеткелдер, төлевилелдер кылыры) номчуп, деңнеп, эртем ёзузу-биле шинчилеп өөренир ажылдар; уран чүүлдүн янзы-бүрү хевирлеринге хамаарышкан эртем-практиктиг ажылдарга киржип, шын чугаалап чаңчыгарын хевирлээр ажылдар; ном саңнары, музей болгаш архив шыгжамырларын ажыглап чаңчыгар ажылдар чорудары;

- тыва литератураның хөгжүлдезиниң оруун болгаш амгы тыва литератураның сайзыралын сонuurгаар, билдингир чогаалдарны номчуурунче база тыва уран чүүл, эртемге тураскааткан номнарны, культурология, этнопсихология, этнография болгаш өске-даа эртем номнарын таныштырар ажылдар чорудары;

- өске чоннарның культуразын сонuurгаар, эп-чөптүг, найыралчы харылзаалар тургузар; хостуг үезин шын ажыглап, чечен чогаал сайгарары ажыктыг, өөредиглиг, кижизидилгелиг дээрзин билиндирер ажылдар; бот-тускайлаң номчулгага хереглелин хандырып, чаа чогаалдар-биле таныжып, номчулгага сонuurгалын бедидер ажылдарны деткип чорудары;

– номчаан чүүлүн сайгарылгалыг хүлээп ап көрүп, бодунуу-биле тайылбырлап билиринге чаңчыктырар ажылдар;

– чогаал болгаш уран чүүлдүн кайы-даа хевирлеринге даянып, хамааты бот-медерели бедик, кижизиг аажы-чаңга, тыва дылынга ынак, ёзу-чаңчылдарынга хүндүткелдиг, төрөөн чуртунга шынчы чорукка кижизидер ажылдар чорудары.

Программаның өөрөдиглиг ужур-уткалыг кезээ долгандыр турар бойдус болгаш ниитилел хүрээлеңинге кижиниң бодунуң хамаарылгазын илередип, боттуг амыдыралды эскерип, амыдыралга хамаарышкан бот-тускайлаң үзел-бодалын болгаш ажыл-чорудулгазын чурумчудуп аар арганы үндезин кылып, дараазында билиглерни ыяк шиңгээдирин хевирлээринче угланган:

– *үнелиг утка-шынар дугайын ыяк билири* (чүнү үнелиг кылдыр санап чорууру база бодунуң бодалдарын болгаш кылдыныгларын бот-хуузунда тайылбырлап билири; шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларга харыы бээр, кандыг-бир шилилге кылып байдал тургустуна бергенде, амы-хууда туружу чайгылыш чок, бот-башкарнып ажыглап билири; сорулгазынга болгаш үнелээри эргежок чугула чүүлдерге хамаарыштыр шилип алган шиитпирин хүлээп, кылдыныгларны боттандырып билири);

– *ниити кижизидилгезин башкарнырын ыяк билири* (аажы-чаң, эвилең-ээлдек, хүндүлээчел болгаш өске-даа чараш мөзү-шынарлыг болурунун болгаш чаңчылчаан езу-чаңчылдарны билири, оларны херек кырында күүседип билири; Россия болгаш өске-даа чурттарның чурум-сагылгага хамаарышкан өй-чижээн болгаш кижиниң аажы-чаңында үнелиг чүүлдерниң ужур-утказының дугайында билип алыры; хөй язы-сөөк чоннуг ниитилел амыдыралынга сагыыр ужурлуг корум-чурумнун кол өй-чижээн билири болгаш херек кырында күүседип чорууру; номчукчунун, дыңнакчының, күүседикчиниң, чогаалчының чогаадыкчы арга-шинээн ыяк билири);

– *угаап-шиңгээдирин ыяк билири* (сорулганы салып болгаш ону чедип алырын билири; планнап билири, сайгарылга кылып билири, бот-үнелел кылып билири, өөренириниң угаап-шиңгээдир арга-шинээн бот-үнелеп билири; хайгаарап турары барымдааларга хамаарыштыр айтырыглар салып, болуушкуннарның чылдагаанын тывар, сайгарып, шиңгээдип турары чидиг айтырыгга хамаарыштыр билип турарын азы билбейн турарын демдеглеп ап турар; түңнелдерни үндүрүп билир; бодунуң шинчилээн ажылдарының түңнелдерин аас болгаш бижимел, компьютерге (бижимел, графиктиг чурулгага, презентацияларга) парлап билири;

– *медээлер чыыр ажылдарга башкаарнырын ыяк билири* (янзы-бүрү үндезин медээлер-биле билдиги ажылдап шыдаар арга-шинээ (номнар, өөредилге номнары, справочниктер, энциклопедиялар, каталогтар, словарьлар, CD-Rom, Интернет); бот-тускайлаң дилеп, шүүштүрүп, чаңгыс аайлап, сайгарып болгаш медээни өөредилгеге ажыглаары-биле шилип билири, ук медээлерни өскертп, кадагалап база дамчыдып билири; шийтпирлээр уjurлуг ажылдарга шын ажыглап билири);

– *харылзажылганы чорударын ыяк билири* (бөлүкке (коллективке) чугааның байдалдарынга дүүштүр харылзажып билири; аас чугааның янзы-бүрү хевирлеринге харылзаа тудуп билири (монолог, диалог, номчулга, бижилге, аас-биле дамчыдары, айтырыг салып билири, диалог чугааны чогумчалыг чорудуп билири болгаш о.ө.);

– *бот-хуузунда бедик деңнел чедерин ыяк билири* (сагыш-сеткил болгаш интеллектуалдыг бот-сайзыраар аргаларны билири; психологтук билиг чедип алырын, угаап бодаары болгаш чурум-сагылга культуразын хевирлээрин билири);

– *номну шын номчуур арганы чедип алырын ыяк билири* (медерелдиг номчулганы чедип алырының янзы-бүрү аргаларын болгаш эптиин билири; янзы-бүрү сөзүглелдерде бердинген медээлер-биле бот-тускайлаң ажылдап, ооң ханы утказын билири, бот-тускайлаң хүлээп турары; номчукчунуң сөзүглел-биле онзагай культурлуг харылзаа тудуп билири).

Чижек Программа ажылчын программаларны тургузарының үлегер майыы, ынчангаш уjur-уткалыг кезек төрөөн (тыва) чогаал эртеминге вариативтиг ажылчын программаларны тургузарынга таарымчалыг байдалдарны магадылап турар; тема болгаш чидиг айтырыглар көдүрүп турар чогаалдарны мөөңнөп (модульдуг), ниити болгаш кызыы айтырыгларны тодаргай илередип, шилилгелиг сайгарып өөредирин магадылап турар.

### **Эртемнің ниити характеристиказы**

Төрөөн (тыва чогаал) эртеми – Тыва Республиканың өөредилге албан черлериниң өөредилге планында кирип турар кол эртемнерниң бирээзи. Уругларның хамааты туружун хевирлээринге, делегей көрүүшкүнүн, угаан-бодалын, иштики сагыш-сеткилин делгемчидеринге эртемнің өөредиглиг болгаш кижизидилгелиг уjur-утказы улуг.

Өөредилгениң сорулгалары, оларны боттандыраарының ажылдары эртемни амыдырал-биле холбаалыг чорударынче, Россия болгаш даштыкы чурттарныё чоннарының чогаалчыларның ажылдары-биле деңнелгелиг ханы сайгарып билиринче, бүгү талалыг сайзыраңгай, шын кижизиттинген, чараш мөзү-бүдүштүг, чогаадыкчы

арга-шинектиг кижини хевирлээринче угланган. Чоннуң амыдыралчы байлак дуржулгазын сиңирген аас чогаалды, орус болгаш делегейниң чогаалдарының тыва дылда очулгаларын, тыва чоннуң амыдыралчы делегей көрүжүн, арга-дуржулгазын таныштырар.

Чогаалчының чогаадыкчы салым-чаяаны, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү, делегей көрүжү болгаш чурттун, чоннуң төөгүзүн уран чогаалга илередир аргалары-биле уруглар чоок таныжар.

Тыва чогаал кичээлдериниң өзээн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар.

10-11-ги класстарга төрээн (тыва) чогаал эртемин төөгү, бойдус, философия, психология, педагогика, уран чурулга болгаш өске-даа эртемнер-биле холбаштырып, ханы сайгарып, бот-тускайлаң шиңгээдип өөрениринче кичээнгейни салып турар. Төрээн чериниң езулуг хамаатыларын хевирлээр чогумчалыг түңнел өөредилге болгаш кижизидилге айтырыглары Тываның төөгүзү, географтыг девискээри болгаш өске-даа билиишкиннер-биле сырый холбаштырып өөреткенинден үнер.

Төрээн (тыва) чогаал эртемин өөредири төөгү-хронологтуг угланыышкынныг. Класс бүрүзүнде бердинген темаларны шиңгээдириң чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын ханы, мөөңнеп өөредир арга-биле делгем чорудуп эрттирер. Тыва литератураның тургустунуп эгелээн үе-чадалары болгаш хөгжүлдезиниң оруктары ниитилелдин сайзыралын таныштырып көргүскен чогаалдарны сайгарып өөренириниң негелделерин тургузуп турар.

10-11-ги класстарга тыва литератураның хөгжүлдезиниң оруунда кирип турар чогаалдарны шиңгээдир:

1. 1946 – 1956 чч. – дайын чылдарының соонда тыва литература.
2. 1957 – 1985 чч. – тыва литератураның тургустунганы.
3. 1986 – 1990 чч. – эде тургузуушкун чылдарында тыва литература.
4. 1990 – 2005 чч. – эде тургузуушкун чылдарының соонда чылдарда тыва литература.

10 класска С.К. Тока, С.А. Сарыг-оол, С.Б. Пюрбю, О.К. Саган-оол, И.У. Бадра, С.О. Тамба, К.Ч. Тоюн, С. С. Сюрюн-оол, М. Б. Кенин-Лопсан, Ю.Ш. Кюнзегеш оларның намдарларын болгаш чогаалдарын өөренир.

11 класска К-Э. К. Кудажы, Е. Т. Танова, В. Б-Х. Монгуш, С. В. Козлова, М. Б. Доржу, А. А. Даржай, В. С. Серен-оол, Э. Л. Донгак, М. Б. Көжелдей, Ш. Д. Куулар, А. У. Күжүгет (лит. псев. Антон Үержаа), М. М. Дуюнгар, Э. Б. Мижит, А. С. Бегзин-оол, Р. Д. Лудуп, М. Н. Ооржак болгаш тыва херээжен чогаалчыларның база Тыва

Республиканың орус дылдыг чогаалчыларының ажил-херээн өөренири көрдүнгөн.

«Төрээн (тыва) литература» эртемнин уjur-уткалыг кезээ *проблема-темалыг улуг кезектерге* чардынган. Кезек бүрүзү Тываның культура амыдыралын, езу-чаңчылдарны болгаш төөгүнү; төөгү-культура, мөзү-шынар болгаш үнө дугайында бижээн чогаалдарны (чогаалдардан үзүндүлөрнү) уругларның медреселдиги-биле билип алырынче кичээнгей салып, тодаргай угланыышкыннарлыг.

#### *Кезек «КИЖИ»*

Ниитилелде угаан-сарыылдыг, нарын болгаш хөй талалыг аажы-чаңныг, хөй-ниити аразында кол кезек – *кижи* дээрзин шинчилеп өөренири. Тыва чоннуң «чаа амыдыралын» (XX вектин 40 болгаш 60 чылдарның ортузу) таныштырган чогаалдарда *кижини* чурумнуг аажы-чаңныг кылдыр көргүзери кол черни ээлеп турган. «Чаа совет кижиниң» омур-хевири дараазында билиишкиннерге хамаарылгазындан хевирлеттинип турганы илереттинип турар: *ниитилел чергелиг салдарлыгы, чуртталганың деңгели, ажыл-чорудулганың угланыышкынныгы.*

Тыва ниитилелдин чаңчылчаан амыдыралыга өскерилгелер, чаартылгалар чоруттунуп, аныяк тыва чогаалчылар *кижини* көргүзерде, өөскүп турар чаа хувискаал байдалдарынга чагыртып, соора, частырыгыг чогаадып турганы бар. Номчукчуларның мурнунга арын-нүүрнүң шииткелиниң мурнунда, бүзүрээчел, бодун тыппайн, будалып чоруур аажы-чаңныг, өскелерге дөмейлешпес «ниитилел кижизиниң» омур-хевири чуруттунуп келир.

#### *Кезек «КИЖИ БОЛГАШ ӨГ-БҮЛЕ»*

Бо кезекке хамааржыр чогаалдар өг-бүледе кижиниң туружун, өг-бүледе улуг болгаш аныяк салгал аразында харылзааларга, өг-бүлениң кежигүннериниң аразында ынакшыл, бүзүрел болгаш хүндүлел ёзулалының харылзааларын чырыткан.

Чаңгыс салгал дургузунда кижиниң амыдыралы мөңгө эвес, ол үстүп каар, ооң-биле чергелештир ол – мөңгө; аймак төрөлдерниң, улус чоннуң, язы-сөөк нацияларның азы бүгү депшилгелиг кижиге төрөлгөтөн чергелиг мөңгө.

Көшкүн тыва өг-бүлениң делегей көрүүшкүнүнде уругларның өзүлдезинге болгаш кижизидилгезинге кол угланыышкын дөргүл-төрелин дөзээри, аразында эптиг-демниг, деткимчелиг амыдырап чурттаары бооп турар, а кол кижизидилгелиг арга ада-иениң бот-хуузунда үлегер чижээ бооп турар (улугларның болгаш бичиилерниң база ажы-төлдүң аразында хамаарылгазы, ниитилел амыдыралының үндезиннери, эр кижиге хүндүткел дээш о.ө.). Тыва литературада элээн хөй чечен чогаалдар өг-бүле болгаш дөргүл-төрел аразында харылзаалар, өг-бүлени камгалаарыга эр кижиниң салдарын, өг-бүлениң үнелиг чүүлдеринге хүндүткелдиг болгаш хумагалыг хамаарылга, өг-

бүлениң ёзу-чаңчылдарына болгаш өг-бүлөгө аажы-чаң культуразын ажыдып турар.

*Кезек «КИЖИ – НИИТИЛЕЛ – КҮРҮНЕ»*

Бо кезекке төөгү-философчу болгаш социал-психологтуг шынны медресеп билирин, тодаргай болгаш ниити, түннээр, хуузунда тускайлаң онзагай болушкуннарны, аажы-чаңнарны көргүскен чогаалдарны сайгарып көөр.

«Кижини – ниитилел – күрүне» деп кезекке кижиниң амыдыралында үзел-бодалының, амыдырал-чуртталгазының байдалы, хамааты туружу, патриотчу чоруу, кижиниң болгаш күрүнениң сонуургалдарының аразында сырый харылзаалы, кижиниң болгаш күрүне системаларының аразында хамаарылгаларны, мөзү-шынар хоойлуларын болгаш күрүнениң хоойлу-дүрүмнерин чырыткан чогаалдарны өөренир.

*Кезек «КИЖИ – БОЙДУС – БЕДИК САЙЗЫРАЛ»*

Кижиниң төрөөн чери, бойдус-биле чоок сырый харылзаалы тыва чоннун делегей көрүүшкүнүнүн эң чугула, үнелиг кезээ болуп турар.

Көшкүн амыдырал тыва кижини кадыг-быжыгга, шиитпирлиг аажы-чаңга, бойдуска хүндүткелдиг чорукка өөредип каан. Бойдус камгалалына тураскааткан чогаалдар дыка улуг кижизидикчи күчү-күштүг, салдарлыг. Олар дириг болгаш өлүг бойдуска ынак болурун кижизидип турар; уругларга кижиниң болгаш бойдустун аразында кандыг харылзаалы тодарадыр, кижиниң бойдуска кам-хайыра чок хамаарылгазы кандыг салдарлыг бооп болурул дээш о.ө. айтырыгларга харыыларны бээринге дузалаар.

«Кижини – бойдус – бедик сайзырал» деп кезекке кижиниң болгаш бойдус, бойдушту шинчилээриниң болгаш чагырып алырының чидиг айтырыглары, бойдушту чүгле ажыглаарынче угланган мөзү-шынар, амгы делегей болгаш бойдус камгалаарының айтырыгларын чидиг көдүргөн чогаалдарны өөренир болгаш сайгарар.

*Кезек «КИЖИ – ТӨӨГҮ – АМГЫ ҮЕ»*

Тыва литературада социалисттик реализм методу-биле бижиттинген чогаалдар эвээш эвес. Социалисттик реализм болгаш эрге-чагырга дугайын (партия угланышкынныг) көргүскен чогаалдар ук чогаалдарның эстетиктиг деңгелин бадырып, төлептиг маадырлар кылдыр санап турар партия секретарьларының, «аңгы дайзыннары», харам, караа тотпас хамнар болгаш ламаларның омур-хевирлеринде чаңгыс аай идеялиг утка колдап турган. «Социал чагыг» ёзугаар бижиттинген чогаалдар ук үениң негелделеринге дүгжүп турган.

Дараазында билиишкүннер: «тургустунган үе болгаш төөгү», «кижиниң төөгүдө туружу, салдары», «кижиниң амыдыралында болгаш культурада төөгүлүг чылдагааннар», «хостуг эргелиг арга чок байдалдарда кижиниң хостуг эргелии»

чогаалдарның социал-төөгүлүг угланыышкыннарын тодарадып турар.

Тематиктиг кезектер уругларның төрөөн (тыва) литератураны ханы сайгарып шиңгээдир шаг-шинээн хевирлээринче угланган, ниитилел болгаш культура-төөгү ужур-уткалыг чогаалдарны сонуургалдыг номчуп, амыдырал-биле деңнеп, түңнел үндүрүп билиг чедип алырының чугулазын айтып турар.

### **Эртемнің өөредилге планында туружу**

Тыва Республиканың өөредилге албан черлеринге кол ниити өөредилгеге регионалдыг базистиг өөредилге планы ёзугаар төрөөн (тыва) чогаал эртемин 204 шакта өөредирин көрүп турар.

Универсалдыг профильдиг (вариант 2) угланыышкынның класстарга төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөредир шактар үлелгезиниң бердингени: 10 класска – неделяда 3 шак, чылда 102 шак; 11 класска – неделяда 3 шак, чылда 102 шак.

Социал-экономиктиг, гуманитарлыг профильдиг угланыышкынның класстарга төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөредир шактар үлелгезиниң бердингени: 10 класска – неделяда 2 шак, чылда 68 шак.

## ЭРТЕМНИНҢ УЖУР-УТКАЗЫ

Эртемнің ужур-уткалыг кезээнде мөзү-шынар болгаш үнелиг чүүлдерни шингээдир, төөгү-культурлуг үндесиннерни көргүскен, кижизидилге салдарлыг тыва чогаалдарны база Тываның орус дылда бижип чоруур чогаалчыларының база орус болгаш делегей литературазында шылгараңгай чогаалдарның тыва дылда бижиттингени-биле өөреникчилер таныжар, сайгарып шингээдир.

### 10-11 класстарга өөренир чогаалдар

*Дайын соонда чылдарының тыва чогаалдары (1946 – 1956 чч.):*

Проза. **И.У.Бадра.** Роман «Арзылаң Күдерек». **М.Б.Кенин-Лопсан.** Роман «Чүгүрүк Сарала». **О.К.Саган-оол.** Роман «Дөспөстөр». **С.А.Сарыг-оол.** Роман «Аңгыр-оолдун тоожузу». **С.К.Тока.** Роман «Араттың сөзү».

Шүлүктөр. **С.Б. Пюрбю.** Шүлүктери: «Чаңгыс сөс дээш...», «Пушкин шөлүнге», «Чуртталганың аялгазы», «Белек», «Күскү сесерликке», «Ак-көк дээр дег өңнүг»; шүлүглели: «Үем болгаш үе-чергем дугайында». **С.А.Сарыг-оол.** Шүлүглелдери: «Алдын-кыс», «Чараш карак». **С.О.Тамба.** Шүлүктери: «Мээң байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа», «Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе». **К.Ч.Тоюн.** Шүлүктери: «Ыраажы кыс», «Көгөрим».

*Тыва литератураның хөгжүлдери (1957 – 1985 чч.):*

**С.А.Сарыг-оол.** Шүлүктери: «Ынакшыл», «Өскүстүн чалбарыы». **М.Б.Кенин-Лопсан.** Шүлүк: «Сонеттер». **С.С.Сюрюн-оол.** Шүлүктери: «Көк-көк даглар», «Ак» («Ак»). **С.В.Козлова.** Шүлүктери: «Чаражын аар», «Агы», «Сыра».

Драматургия. **К-Э.К.Кудажы.** Комедия: «Долуманың хуулгаазыны».

*Тыва литература эде тургузуушкун чылдарында (1986 – 1990 чч.):*

Проза. **Э.Л.Донгак.** Роман «Эрги хонаштар». **К-Э.К. Кудажы.** Роман-эпопея «Уйгу чок Улуг-Хем». **Ш.Д.Куулар.** Роман «Баглааш». **В.Б.Монгуш.** Чечен чугаа «Каткы бажы каткан эвес». **М.Б.Кенин-Лопсан.** Роман-эссе «Буян-Бадыргы». **С.С.Сюрюн-оол.** Тоожу «Ногаан ортулук», Роман «Тывалаар кускун». **Е.Т.Танова.** Тоожу «Дошкун чылдарның чазы». **В.У.Хомушку.** Чечен чугаа «Мончарлыг кижии».

Шүлүктөр. **А.А.Даржай.** Шүлүктери: «Далайны мен караам-биле көрбээн мен», «Хемнер бирде...», «Игил ызы». **М.Б.Доржу.** Шүлүктери: «Тыва аъттар», «Ава сүдү». **И.Б.Иргит.** Шүлүктери: «Ынакшылдың сүлдеси», «Сылдызым сен». **Ю.Ш.Кюнзегеш.** Шүлүктери: «Саргатчай», «Шүлүкчүнүн орнукшулу ыржым, шириин» («Ожук даштары» деп номдан), «Тожу кижии хоорайда», «Арат оглу ужуп үндү», «Шүлүктерниң дөзеси». **В.С.Серен-оол.** Шүлүктери: «Мээң Тывам», «Сыгыттың аяны», «Аржаанның аялгазы». **А.У.Күжүгет.** (лит.псев. Үержаа А.) Шүлүктери: «Ынак-тыр мен»,

«Хараган», «Хээлер».

Драматургия. **А.А.Даржай.** Трагедия «Четкер четкизи».

*Эде тургузуушкун соонда чылдарда тыва литература (1990 – 2005 чч.):*

**А.А.Даржай.** Шүлүк-проза «Дазыл». **К.Б.Монгуш.** Тоожу «Төрээн чурттан ыракка».

**М.М.Дуюнгар.** Чечен чугаалары: «Мөчөк ирей», «Чалбак-Мыйыс». **А.С.Бегзин-оол.**

Шүлүктери: «Ачам биле Алаш хемим», «Ачам чагыы», «Философ». **Э.Б.Мижит.**

Шүлүктери: «Ховаган», «Сээк», «Шыйлашкын», «Ары», «Мергежилге»,

«Дүрбүжүүшкүннүн дүрүмү»; драма «Иениң ынакшылы».

**Тыва Республиканың орус дылдыг чогаалчыларының чогаалдары**  
(допчулал)

Тыва Республиканың орус дылдыг чогаалчылары: В.Ермолаев, А.Пахомов,  
Н.Сердобов, А.Емельянов болгаш о.ө.

Херээжен чогаалчылар: С.Козлова, Г.И.Принцева, Э.Б. Цаллагова.

**Тыва дылче очулдуртунган орус литература**

1. **С.А.Есенин.** Шүлүк «Сыгыг дегбээн торгу харны дүвүлендир...» (очул. М. Доржу).

2. **М.Ю.Лермонтов.** Шүлүктер «Салгын хемези», «Төрээн чурт» (очул. С. Сарыг-оол), «Булуттар» (очул. М. Кенин-Лопсан).

3. **А.С.Пушкин.** Шүлүктер «Тураскаал» (очул. С. Пюрбю), «Сибирьже» (очул. С. Сарыг-оол), «Хоругдаттырган кижии» (очул. Ю. Кюнзегеш). Шүлүглел «Евгений Онегин» (очул. С. Пюрбю) (шилиттинген эгелер).

4. **Т.Г.Шевченко.** Шүлүктер «Дүш» (очул. С. Сарыг-оол), «Чагыг» (очул. С. Пюрбю).

5. **С.П.Щипачев.** Шүлүктер «Улуг-Хем», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...» (очул. К-Э. Кудажи), «Кызыл» (очул. С. Пюрбю).

**Россия чоннарының литературазы**

1. **Муса Джалиль.** Шүлүктери: «Өөрүшкүнүн сөөлгү ыры» (очул. М. Доржу ). «Хоругдаткан» (очул. М. Доржу).

2. **А.О.Адаров.** Шүлүктер «Көшкүн кижилер» (очул. А. Даржай).

3. **Л.Н.Арбачакова.** Шүлүктери: «Кырган-авам сактыышкынында», «Мээң черлерим» (очул. И. Иргит).

4. **Р.Г.Гамзатов.** Шүлүктер «Төрээн дыл» («Мой Дагестан» деп номдан (очул. Л. Ооржак).

5. **Н.Е.Бельчегешев.** Шүлүк «Ырлап чор мен» (очул. И. Иргит).

6. **И.Т.Кузнецов.** Очерк «Тыва эки турачы кыстар» («Саяндан Ровно чедир»)

(очул. К. Кудажи).

7. **М.И.Чебодаев.** Чечен чугаа «Крепин» (очул. В. Монгуш).

### **Даштыкы литература**

1. **Э.Хемингуэй.** Тоожу «Ашак биле далай» (очул. А. Делгер-оол).

2. **У.Шекспир.** «Сонеттер» («Сонеты») (очул. Ч. Куулар). Трагедия «Ромео биле Джульетта» (очул. С. Пюрбю) (шилиттинген эгелер).

3. **Ч.Галсан.** Тоожу «Дошкун чылдарның тоожузу» (очул. М. Ооржак).

### **Литература теориязы**

Роман. Тыва чогаал сайзыралының чылдарында роман жанрының төрүттүнгени болгаш сайзырап келгени. Жанрларның янзылыы: философчу, төөгүлүг, фантастиктиг, шүлүктээн роман, социал-психологтуг болгаш о.ө.

Тыва литературлуг критиканың сайзыралы.

Тыва литературлуг критика. Тыва критиканың төрүттүнгени. Тыва критиканың сайзыралының оруу: XX вектиң 60 болгаш 70 чылдары. Доктаал «О литературно-художественной критике».

Тыва литератураның бирги шинчилекчилер: Д. С. Куулар, М. А. Хадаханэ, А. К. Калзан болгаш өскелер-даа. Амгы үеде тыва литературада критиканың сайзыралы.

Литературлуг жанрларның онзагайлары:

- эпос (тоожуушкун принциви, поэтиканың онзагайы, жанрның янзылары);
- лирика (ужур-утказы, бижиттинген объект болгаш субъект, хөй янзылыы);
- драма (жанрның тургустунганы, ооң шынарлары, ужур-утказы, драманың эпостан болгаш лирикадан ылгалы, жанрның хөй янзылыы, драманың классиктиг тургузуу).

Авторнуң амыдаралды чуруп көргүзерде, ажыглаар аргаларының бирээзи – чогаалдың дылының онзагайын шингээдири (метафора, метонимия, диригжидилге, деңнелге, эпитет болгаш о.ө.). Лириканың тургузуун, дылының онзагайын сайгарары (хостуг аян (белый стих), верлибр, рубай, сонет болгаш о.ө.).

Аяннажылганың ужур-дуказы, ооң үннерни аяннаштырарынга болгаш чогаалдың тургузуун, ужур-утказын илередиринге салдары, аяннажылганың аргалары, *ритм, строфа, стопа* деп терминнер-биле ажыл.

## 10-ГУ КЛАССКА «ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА» ЭРТЕМИНИН УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

### Кирилде

XX вектиң эгезинде тыва литература. Мөзү-шынар болгаш эстетиктиг идеал дилээшкinnerи.

Тыва литератураның үндезилекчилеринин болгаш ийиги салгалдын чогаалчыларының ажил-ижи, чогаалдары. Тыва литератураның үндезилекчилеринин автобиографтыг чогаалдары С.К.Тока «Араттың сөзү», С.А.Сарыг-оол «Аңгыр-оолдун тоожузу».

Баштайгы тыва роман. М.Б.Кенин-Лопсан «Чүгүрүк Сарала», И.У.Бадра роман-дилогия «Арзылаң Күдерек».

С. Б. Пюрбю чогаалчының бот-намдар салым-чолу болгаш поэзиязы.

Тыва литературлуг критиканың сайзыралы болгаш баштайгы шинчилекчилери, тыва чогаалдың сайзыраарыга чогаал сайгарылгазының салдары. Очулга ажылы. Тыва чогаалчыларның очулга ажил-чорудулгазы. Орус болгаш делегей литературазының тыва литератураның сайзыраарыга салдары.

**Салчак Калбак-Хөрекович Токаның намдары, чогаадыкчы ажил-чорудулгазы**

С.К-Х.Тока – көскү күрүне ажилдакчызы, тыва литератураның үндезилекчилеринин бирээзи, прозаик, драматург.

Бирги очерктери: «Хөлечиктиң човулаңы», «Мээң сактыышкыннарым», «Каргыга чорааным». Чаа Тыва үезинде чоннун эрги болгаш чаа амыдыралының аңгы-аңгы (бир аай болгаш удурланышкак ) талаларын база чаа үе-чадада канчаар тургустунуп турарын, араттарның ажил-ижин, Тываның эң кыдыкы кожууну Мөнгүн-Тайгада байдалды, чаартылгаларны, чоннун сагыш-сеткилин, чуртталгазын бодунун хуу хайгааралдарыга даянып чуруп көргүскени.

Документалдыг тоожулары: «Ада көрбээнин оглу көөр, «Маадыр ие», «Чоннун оглу», «Хайыраканчылар».

С.К-Х.Тока – драматург. Шиин чогаалдары: комедия «Узун-Кара, Семис-Кара», драма «Дөңгүр-оол», «Боттанган күзел».

Автобиографтыг трилогия «Араттың сөзү».

Трилогияның тематиказы. Бирги ном. Ийиги номдан эгелер: «Он сургуул», «Улуг ужар». Үшкү номдан эгелер: «Улуг Москва, амыр-ла», «Улуг өөредилге эгелээн».

Тыва литературада «Араттың сөзү» деп романның туружу. «Араттың сөзү» деп романның С. А. Сарыг-оолдун «Аңгыр-оолдун тоожузу» деп чогаалы-биле чүүлдешкээ

болгаш ылгавырлыг талалары.

**Степан Агбанович Сарыг-оолдун намдары, чогаадыкчы ажил-чорудулгазы**

С.А.Сарыг-оол – тыва литератураның үндезилекчилеринин бирээзи, шүлүкчү, прозаик, драматург болгаш очулдурукчу. Баштайгы шүлүктеринин онзагайы болгаш үндезиннери. Шүлүглелдер «Алдын-кыс», «Саны-Мөге». С. А. Сарыг-оолдун ынакшыл болгаш философтуг шүлүктеринин онзагайлары болгаш тускай аянны.

С.А.Сарыг-оол – «Ак-көк хемнерниң кижилери» деп баштайгы тыва уран-чечен фильмниң киносценарийин бижээн авторларның бирээзи.

С.А.Сарыг-оолдун чогаадыкчы ажил-ижинин дугайында литература-критиктиг статьялар.

**Тоожу «Аңгыр-оолдун тоожузу».** Тоожунун автобиографтыг ужур-утказы. Тываның ниитилел-политиктиг байдалын чырытканы. Литературлуг критикада роман-диалогия дугайында үнелелдер.

Бирги номдан эгелер: «Кижиге чугаалажып таныжар, аът киштежи таныжар», «Чугааның эгези», «Эргин кырында», «Ием төрели оюнзак улус».

Ийиги номдан эгелер: «Чиктиг, солун чугаалар», «Кожа-суурлар өрттенген», «Кижилер өскерилген», «Аревэге кирип алдым», «Кызыл хоорай».

**Шүлүглел «Алдын-кыс».** Тыва чоннун амыдыралын шынныг көргүскени. Шүлүглелдин тема, идея, композициязы болгаш адының ужур-утказы. Найырал болгаш ынакшыл темазын йөрээгени. Кол маадыр Алдын-кыстың омур-хевирин. Литературлуг критикада шүлүглелге үнелелдер.

**Сергей Бакысович Пюрбюнүн намдары, чогаадыкчы ажил-чорудулгазы**

С.Б.Пюрбю – шүлүкчү, прозаик, драматург болгаш очулдурукчу. С. Б. Пюрбюнүн чогаадыкчы амыдыралының чөрүлдээли. Делегей поэзиязы болгаш С. Б. Пюрбюнүн очулга ажил-чорудулгазы.

Шүлүктер: «Чаңгыс сөс дээш», «Пушкин шөлүнге».

Ынакшыл лириказы. Шүлүктер: «Ак-көк дээр дег өңнүг», «Күскү сесерликке», «Белек», «Чуртталганың аялгазы». Ынакшыл болгаш философчу лириканың уран онзагайы болгаш авторнун шүлүк жанрын бижииринге бедик мергежилди.

Шүлүглел «Үем болгаш үе-чергем дугайында». Шүлүглелдин бижиттинген төөгүзү болгаш мөзү-шынар болгаш философчу ужур-утказы. Тематиказының, идеязының, композициязының болгаш омур-хевирлер дизиинин бижиттинген онзагайы. Шүлүглелдин кол лириктиг маадыры – сайзырап, хөгжүп турар чаа Тываның амыдыралының херечизи.

**Олег Карламович Саган-оолдун намдары, чогаадыкчы ажил-чорудулгазы**

О.К.Саган-оол – прозаик. «Ужуражышкын» деп бирги тыва литературлуг чечен чугааның автору. Барымдаалыг тоожуларның ниити сайгарылгазы: «Баян-Таланың кижизи», «Кежиктиг сылдыс» болгаш очерктер: «Малчын арат Сандый», «Арат чоннун мурнундан». Чогаалдарның төөгүлүг уjur-дузазы, уран-чечени болгаш тыва араттарның омур-хевирин чураанының онзагайы.

О.К.Саган-оол – очулдурукчу. А.С.Пушкинниң, М.Ю. Лермонтовтуң, М.Горькийниң, М.А.Шолоховтуң чогаалдары тыва дылда.

О.К.Саган-оол – драматург. Шиилери: «Болбайн барган дой», «Чүткүл», «Оттуушкун». «Ак-көк хемнерниң кижилери» болгаш «Тыва үелерниң белдиринде» деп баштайгы тыва уран-чечен фильмниң киносценарийиниң тургузукчуларының бирээзи.

**Роман «Дөспестер».** Романның тема болгаш идеязы. Мөзү-шынар айтыры, аныак киж Хеймер-оолдун бедик идеалы, аажы-чаңының хевирлеттинип тургустунуп келгени болгаш омур-хевириниң онзагай чуруттунганы. Хеймер-оол болгаш Боражыктың омур-хевирлери, оларны өске омур-хевирлер-биле чергелешкек чурааны. Мал-маган ажил-амыдыралының дугайында теманы чырытканының онзагайы. Төрээн черинге ынакшылды, чоннун чаңчылчаан ажил-ижин, культуразынга хүндүткелдиг болурун суртаалдааны.

#### **Иргит Ужинеевич Бадраның чогаадыкчы ажил-чорудулгазы**

Б.У.Иргит – прозаик, публицист, көскү күрүне ажилдакчызы.

#### **Роман «Арзылаң Күдерек».**

«Арзылаң Күдерек» деп романның төөгүлүг болгаш уран-чечен уjur-уткалыы.

Романның бижиттинген төөгүзү болгаш чырык көрүп парлаттынганы. Төрээн чериниң төөгүзүн хөй талалыг чуруп көргүскениниң онзагайы. Романның жанрының болгаш композициязының онзагайы. XX векте Тываның чонунун салым-хуузу. Шын болуушкуннар болгаш кижилер – романның сюжединиң болгаш маадырларының аажы-чаңының өзээн тургузуп турары. Эпиктиг тоожуушкуннун делгеми.

Романның маадырлары. Ада кижиниң оглу Күдеректи кижизидеринге салдары. Күдеректиң амыр эвес салым-чолу, маадырлыг аажы-чаңын чураан тема. Кол маадырның шын прототиви. Тыва мөгелерниң чүүлдешкек аажы-чаңын илередиринге Күдеректиң омур-хевириниң чугулазы. Салгалдар болгаш төрел аймактар аразында харылзаалар.

Романның уран-чечен онзагайы, аас чогаал барымдаалыы. Тыва литературада романның уjur-утказы. Чаа салгалдың кижилеринге кижизидикчи салдарлыы.

#### **Салчак Өдеевич Тамбаның чогаадыкчы ажил-чорудулгазы**

С.Ө.Тамба – шүлүкчү, прозаик, журналист. «Доңгада кадык» – тыва литературада

классиктиг поэзия, ооң аас чогаалы-биле сырый холбаалы.

**Тоожу «Амыргалаар».** Идея, тематиказы болгаш уран-чечен онзагайы.

Шүлүктөр: «Мээң байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа», «Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе».

Ынакшыл, найырал болгаш үе дугайында темалар.

**Константин Чанзанович Тоюннун чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы**

К. Ч. Тоюннун поэзиясында мотивтер, кол темалар болгаш чогаалчының бижииринин онзагайы. Төрээн черинге ынакшыл илереткен лирикасы. «Ыраажы кыс» деп чогаалды ынакшылды алгап йөрээгенинин онзагайы.

Шүлүктөр: «Көгерим», «Ыраажы кыс».

**Салим Сазыгович Сюрюн-оолдун чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы**

С. С. Сюрюн-оолдун чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Амгы үениң амыдыралының чидиг айтырыгларын болгаш мөзү-шынар айтырыын чырыткан чогаалдары. С. С. Сюрюн-оолдун чогаалдарында эде тургузуушкун чылдары.

Шүлүк чогаалында С. С. Сюрюн-оолдун хамааты туружу, бойдус лирикасы. Төрээн черин алгаан шүлүктеринин онзагайы: «Көк-көк даглар», «Ак».

**Роман «Ногаан ортулук».**

Экология болгаш мөзү-шынар темазы. Кижинин амыдыралының бойдус-биле сырый холбаалының дугайында чогаалчының үзел-бодалы. Чогаалда чөрүлдээ, бойдус чурумалы, оларны илереткенинин онзагайы. Романның адының символиктиг ужур-утказы.

**Роман «Тывалаар кускун».**

Романда ниитилел болгаш мөзү-шынар чидиг айтырыглары, проблематика, чогаалдың кижизиг угланышкынны. Кижизиг, мөзү-бүдүш айтырыгларының утка-шынарының чидип турары – романның кол чидиг айтыры. Кускуннун овор-хевиринин символиктиг ужур-утказы. Чогаалда детальдарның ужур-уткалыгы: портрет, бойдус чурумалы. Романның адының ужур-утказы. Кол маадыр Салбак-оолдун овор-хевири, ооң тыва чоннун чаңчылчаан культуразына хамаарылгазы. Салбак-оолдун амыдырал-чуртталгазын чидиг көргүскени.

**Монгуш Борахович Кенин-Лопсанның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы**

М.Б.Кенин-Лопсан – шүлүкчү, прозаик, очулдурукчу, этнограф. Нью-Йорктун Эртемнер Академиясында бактаап турар кежигүнү. Хамнаашкын ёзулалының «Дириг эртинези» деп аттың эдилекчизи. Национал школаның баштайгы доозукчузу.

Баштайгы шүлүктеринин аас чогаалы-биле холбаалы. Чогаалдарының улустун чаңчылдары, төрээн черинге хамаарылга болгаш өгбелернин бурунгу мерген

чагыглары-биле сырый холбаалыы.

### **Шүлүктөр. «Сонеттер»**

Сонеттерде ынакшыл лириказы болгаш лириктиг маадыр. Поэтиктиг дылының онзагайы, чурумалдыы.

### **Роман «Чүгүрүк Сарала»**

Тыва литератураның төөгүзүндө бирги роман. Чогаалдың төрүттүнген төөгүзү. Романның композициязының онзагайы. Тыва XX в. 30-40 чылдарында. Чаа амыдырал дээш демисел.

Бөдүүн тыва арат Саадактың окур-хевири. Тыва кижиниң амыдыралында аът. Чогаалда найырал темазы, тыва чоннуң Кызыл Шеригге дузаламчызы. Чогаал дугайында литературлуг критика.

### **Роман «Буян-Бадыргы»**

Тыва литературада бир дугаар роман-эссе. Романның композициязы. Күрүне ажылдакчызы Буян-Бадыргының окур-хевирин чуруп көргүскени. Тываның политиктиг амыдыралында дүшкүүрлүг байдалдарны чурааны. Роман-эссениң дылының уран-чечени, бижиттингениниң онзагайы.

### **Юрий Шойдакович Кюнзегештин чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы**

Ю. Ш. Кюнзегештин шүлүк чогаалында үнү. Шүлүкчүнүн тыва Шүлүк чогаалының сайзыраарына Ю. Ш. Кюнзегештин чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының салдары. Чогаалдарының тематиказының онзагайы. Төрээн чер, ынакшыл болгаш бойдус дугайында тема. Шүлүглелдери болгаш балладалары. Бойдус чурумалдарының маадырларның иштики делегей болгаш сагыш-сеткил байдалдарын тодарадыр арга бооп турары.

Ю. Ш. Кюнзегештин поэзиязы. Шүлүктөр: «Саргатчай», «Тожу кижини хоорайда», «Шүлүктөрнүн дөзези», «Арат оглу ужуп үнген», «Ожук даштары».

Тыва шүлүк тургузуунга кириген чаа үлүг-хуузу, үштээн одуруглар, ожук даштары.

Шүлүк чогаалында уран-чечен детальдарның салдары.

Шүлүктөр: «Шүлүкчүнүн орнукшулу ыржым, шириин». Лириктиг сюжеттин онзагайы, ооң төөгүлүг үндезинни. Башкызы С.Б. Пюрбюге мөгейиг. Лириктиг маадырның окур-хевири.

### **Тыва дылда очулдуртунган орус литература**

**Тыва литературада А.С.Пушкин.** Шүлүктери: «Тураскаал», «Сибирьже», «Хоругдаттырган кижини». Роман «Евгений Онегин» (очул. С.Б.Пюрбю).

**Тыва литературада М.Ю.Лермонтов.** Шүлүктери: «Салгын хемези», «Төрээн

чурт» (очул. С. Сарыг-оол), «Булуттар» («Облака») (очул. М. Кенин-Лопсан).

**Тыва литературада Т.Г.Шевченко.** Шүлүктери: «Дүш», «Чагыг». Россиянын хаан чазааның эрге-чагыргазының ниити характеристиказы. Пейзаж болгаш ниитилел амыдыралының овуру. Лириктиг киирилделер, сөзүглел аразында ужур-утка. «Чагыг» деп чогаалдың композициязы, ужур-утказының идеялиг уг-шии. Монолог. Төрээн черге ынакшыл, ооң салым-хуузу дээш хамааты хүлээлгени миннип турары. Төрээн чон дугайында бодалдар. Чоннуң хосталга дугайында сеткил-көдүрлүүшкүннүг күзели.

**Тыва литературада С.П.Щипачев.** Шүлүктери: «Улуг-Хем», «Кызыл», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...».

Тывага орус чогаалчылар С.Щипачевтуң, В.Кожевниковтуң, С.Гудзенконуң, А.Прокофьевтиң кээп турганы. Найырал темазы, Тыва чурттуң, тыва чоннуң амыдыралында үндезин өскерилге чоруп турар үеде, фронтучу шүлүкчү Степан Щипачевтуң келгени болгаш ажыл-чорудулгазының ужур-уткалыы.

#### **Россия чоннарының литературазы тыва дылда**

**Алтай поэзия.** Допчулал. Владимир (Аржан) Ойинчинович Адаров. Алтай литератураның хөгжүлдизинге А. О. Адаровтуң киржилгези. Шүлүк «Көшкүн чон». Чогаалдың тематиказы. Көшкүн чоннуң амыдыралының онзагайы.

**Шор литература.** Допчулал. Николай Егорович Бельчегешев (Койа Бельчек). XX вектиң эгезинде шор литератураның тывылганы. Николай Егорович Бельчегешев (Койа Бельчек) – шүлүкчү, амгы үеде шор литератураның үндезилекчизи. Ниитилелде шор шимчээшкынниң тургустунарынга, шор литератураның сайзыраарынга чогаалчының киирген үлүү. Бирги чыындызы «Край родной – Горная Шория». Төрээн черинге ышакшылды илереткениниң онзагайы. Шүлүк «Ырлап тур мен».

**Расул Гамзатович Гамзатов.** «Төрээн дыл» «Мой Дагестан» деп номдан үзүндү (очул. Л.Х.Ооржак).

«Мээң Дагестаным» деп номда чогаалчының сагыш-сеткил хаара тудуптар дүвүрээзинни, мерген угаадыглыы, чогаалчының чүректің ханызындан көрүжү. Төрээн дылынга, төрээн ёзу-чаңчылдарынга, аймак чонунга, бичии, улуг чуртунга ынакшыл болгаш хүндүткел. Р. Гамзатов төрээн дылының дугайында. Р. Гамзатов тыва дылда.

**Михаил Николаевич Чебодаев .** Шүлүкчү, прозаик, очулдурукчу, ССРЭ-нин чогаалчылар Эвилелиниң кежигүнү.

Чечен чугаалар чыындызы «Крепин». Аныяк кижилер – Крепин болгаш Мартильдин омур-хейрлери. Күштүг, карак кызыл болгаш дадыккан Крепинниң омур-

хевири.

Чоннуң чаңчылдарын чогаалда чуруп көргүскени.

**Делегей болгаш даштыкы литература тыва дылда**

**Э.Хемингуэй.** Тоожу «Ашак биле далай».

Кубин балыкчы Сантьяго ашактың төөгүзү, ооң амыдыралында эң улуг олча – марлин бөлүүнгө хамааржыр күчүлүг улуг балык-биле демисели. Чогаалдың кижизидилгелиг ужур-утказы.

**Литература теориязы**

Роман. Тыва литератураның төөгүзүндө роман жанрының тывылганы болгаш хөгжүлдөзү. Жанрларның хөй уг-шии: философчу, төөгүлүг, фантастиктиг, шүлүктээн роман, ниитилел-психологтуг болгаш о.ө.

Тыва литературлуг критиканың сайзыралының дугайында.

Тыва литературлуг критика. Литературлуг критиканың төрүттүнгениниң төөгүзү. Литературлуг критиканың сайзыралының күштелгени: XX вектин 60 болгаш 70 чылдары. Доктаал «О литературно-художественной критике».

Тыва литератураның бирги шинчилекчилери: Д.С.Куулар, М.А.Хадаханэ, А.К.Калзан болгаш өскелер-даа. Тыва литературлуг критиканың амгы үеде байдалы.

**Класстан дашкаар номчуурунга сүмелээн чечен чогаалдар даңзызы**  
**10 класс**

*Проза*

1. З.С.Байсалова. Тоожу «Татьянаның салымы».
2. А.А.Даржай. Проза-шүлүк «Шагар-оьтта шалың».
3. Э.Л.Донгак. Чечен чугаа «Чолдак-Аңчының чугаалары».
4. М.М.Дуюнгар. «Хөлегелер» деп чыындыдан чечен чугаалар.  
(шилилгелиг 2-3 чечен чугаа).
5. И.Б.Иргит. Чечен чугаа «Ажыг конфета».
6. К.Б.Монгуш. Тоожу «Шын кайдал?», «Долаан бургандан келген уруг».  
Чечен чугаа «Часкы хаттар».
7. К-Э.К.Кудажы. Тоожу «Ыы». Чечен чугаа «Дуруяалар – эжеш куштар».  
Шии «Далай дүвүндө даңгына».
8. О.К.Саган-оол. Роман «Төрээн кижилер» (шилиттинген эгелер). Тоожу «Аржаан».
9. С.А.Сарыг-оол. Роман «Алдан дургун» (шилиттинген эгелер).
10. Ш.М.Суван. Тоожу «Чагаа», «Хемчик нояны». Чечен чугаа «Хөөржү»  
(шилилге-биле).

11. С.С.Сюрюн-оол. Тоожулар «Авазынга даңгырак», «Өске кадай», «Кымның оглул?».

12. М.Б.Ховалыг. Барымдаалыг тоожу «Делегей шыпшыында тывалар».

*Поэзия. Шүлүк чогаалы*

1. А.А.Даржай. Шүлүктер «Кижинүүрү», «Шүлүк – дириг организм». «Шүлүкчүге». «Артыш айдызы» деп чыындыдан шүлүктер (шилилге-биле 3 шүлүк).

2. Ч.Ч.Куулар. Шүлүктер «Даглар аялгазы».

3. Ю.Ш.Кюнзегеш. Шүлүктер «Ожук даштары».

4. М.К.Өлчей-оол. Шүлүглел «Тывам (2-6 эгелерден шилилге).

5. В.С.Серен-оол. «Өгже чалалга» «Өскен өөмден өртемчейже», «Белдир» (деп шүлүктер чыындызыларындан шилилге).

6. О.К.Тун-оол. «Чеди-Хаан» деп чыындыдан шүлүктер (шилилге-биле), «Үшкү эрик», «Буруулугну бурган билир»

*Драматургия. Шии чогаалы.*

1. Ч.Ч-Д.Ондар. Драма «Төнмээн дайын».

2. В.С.Серен-оол. Шии «Күдер аңчы».

**Шээжилээр чогаалдар даңзызы**

**10 класс**

1. М.Б.Кенин-Лопсан. Шүлүктер «Истер», «Буян-Бадырғы».

2. Ю.Ш.Кюнзегеш. Шүлүк «Саргатчай».

3. С.Б.Пюрбю. Шүлүглел «Үем болгаш үе-чергем дугайында» (шилиттинген эгелер). Шүлүктер: «Күскү сесерликке», «Чуртталганың аялгазы».

4. С.А.Сарыг-оол. Шүлүк «Ынакшыл», шүлүглел «Алдын-кыс» (шилиттинген эгелер).

5. С.С.Сюрюн-оол. Тоожу «Ногаан ортулук» (шилиттинген эгелер). Роман «Тывалаар кускун» (шилиттинген эгелер).

Шүлүк «Көк-көк даглар».

6. С.Ө.Тамба. Шүлүк «Мээң байым».

7. К.Ч.Тоюн. Шүлүктер: «Көгерим», «Ыраажы кыс».

## 11-ГИ КЛАССКА «ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА» ЭРТЕМИНИН УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

### Кирилде

Амгы тыва литература.

Амгы тыва литератураның хөгжүлдезинин байдалы. «Эде тургузуушкуннун» чалгыының тыва чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-ижинде илерээни. Шүлүк болгаш проза чогаалында чаа бодал дилээшкinner. Тыва чогаалчыларның төөгү темазынга, чоннун ёзу-чаңчылдарынга болгаш тыва дылга сонuurгалы.

Өзек темалар: кижил болгаш бойдус, төрөөн чер, человек и природа, родина, шүлүк чогаалының ужур-утказы, сөстүн хостуу, өг-бүле, чогаалдарда шүгүмчүлээшкinner темазы.

Амгы үениң чогаалчыларының бот-хуузунда аяны: В.С.Серен-оол, А.А.Даржай, М.К.Өлчей-оол, М.Б.Доржу, М.Б.Көжелдей, Э.Л.Донгак, М.М.Дуюнгар, Ч.Б.-К.Ирбижей, Ш.М.Суван, А.Ү.Күжүгет, Н.Ш.Куулар, Э.Б.Мижит, О.К.Тун-оол, А.С.Бегзин-оол, М.Н.Ооржак болгаш о.ө.

Тываның херээжен чогаалчылары

Тываның орус дылдыг чогаалчылары. Чогаалчыларның очулга ажыл-чорудулгазы.

Амгы шүлүк чогаалы. Проза болгаш драматургияның амгы байдалы. Өгбелерниң бурунгу ёзу-чаңчылдарынче кичээнге. Улустун аас чогаалының болгаш делегей литературазының чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-ижинге салдарлы.

Литературлуг каттыжыышкinner.

**Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы**

К-Э.К.Кудажы – шүлүкчү, прозачы, драматург, очулдурукчу, публицист. Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында шүлүк чогаалы. Тыва литератураның сайзыралынга киирген үлүү. Улуг хемчээлдиг калбак чогаалдары – повести «Ыржым булуң», «Ырак булут», «Ырлыг булак» болгаш о.ө. тоожулары.

К-Э.К.Кудажының шии чогаалы. Шии чогаалдарында хүннүн чидиг айтырыын көдүрүп турары, чечени. Тываның, Якутияның, Киргизияның болгаш Моолдун театрларынга К-Э. К. Кудажының шиилерин салып турганы.

К-Э.К.Кудажының чогаадыкчы ажыл-ижинде очулга ажылы. А.С.Пушкинниң, Л.Н.Толстойнун, С.П.Гудзенконун, К.И.Чуковскийниң, Е.Я.Ильинниң болгаш о.ө чогаалдарны очулдурганы.

**Роман-эпопея «Уйгу чок Улуг-Хем».**

Романның төөгү-революстуг темалыг угланыышкinnerны. Чечен \е болгаш

девискээр. Төөгүлүг кижилерниң овор-хевири, прототиптер. Кол маадырларның овор-хевирлеринде Тыва күрүнениң салым-чолунуң илерээшкини. Чон болгаш эрге-чагырга, кижилерниң төөгүгө арттырган истери. Хувискаалдың салдары-биле чоннун медреселиниң оттуушкуну, чаа социалистиг идеалдар.

Чогаалдың композициязы. Роман-эпопеяның адының ужур-утказы. Романда символдар.

Буянның мөзү-шынар оруунда дилээшкиннер. Чаа амыдыралче чүткүл. Маадырның меге болгаш авыяастыг чорук-биле чидиг үскүлежи. Чоннун амыдыралында чөптүг болгаш чөптүг эвес талаларны чырытканы, салгал дамчаан чаңчылдарны үрөп турары.

Сүлдемниң овор-хевири, ооң мерген угааны, шын дээш туруштуу, күш-ажылга ынаа. Тыва өг-бүлөдө уруглар кижизидилгези, улуглар болгаш уругларның аразында харылзаа. Ада-ие кижиниң овор-хевири.

Чогаалда чөрүлдээлерни чырытканының онзагайы. Чөрүлдээлерни илередиринге авторнун дилээшкиннери. Роман-эпопеяның тыва литератураның хөгжүлдезинде төөгүлүг салдары.

Орус болгаш национал литератураларда төөгү-реалисчи чогаалдар. М.Шолохов “Оожум Дон”, Н.Задорнов “Амур хайырааты”, Ч.Лодойдамба “Арыг суглуг Тамир” болгаш о.ө.

#### **Комедия «Долуманың хуулгаазыны».**

Комедияның тема, идеязы. Шииде чөрүлдээ. Бот-тогдунар, ийи арынның аажы-чаңны сойгалааны. Тыва литературада Ширижиктин овор-хевириниң «бичии кижиниң» овор-хевирлии бооп турары.

Комедияның дылының уран-чечени. Баштактаныышкын, кыжырыг, дузаашкын аргалары. Монолог, диалогтарның, ремаркаларның шииде ролью.

Шииниң маадырлары. Долуманың овор-хевири. Даш-оол биле Ширижиктин аразында хээрек харылзаа. Амыдыралда кижилер аразында хээрек харылзаалар.

Комедияның сюжеди. Шииниң кульминациязының онзагайы.

#### **Екатерина Туктуг-ооловна Танованың намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы**

Тываның Улустуң чогаалчызы, журналист, прозачы, драматург, очулдурукчу Е.Т.Танованың чогаадыкчы ажил-ижи. Шүлүктери, проза, шии чогаалдары.

Е.Т.Танованың тыва литератураның сайзыраарыга киирген үлүг-хуузу.

#### **Тоожу «Дошкун чылдарның чазы» (шилиттинген эгелер).**

Чогаалда мөзү-шынар айтырыы, темазы, идезы. Репрессия чылдарын чурттап

эрткен салгалдың берге салым-чолу. Кол маадырның салым-чолу, ооң аажы-чаңы, амыдыралында таварышкан бергелерниң туруштуг кижиге болурунга салдарлыы. Эрге-дужаалче чүткүп турар кижилерниң омур-хевири. Авторнуң үзел-бодалының быжыг туруштуу. Кады качыгдап билир, кичээнгейлиг болурун кыйгырган болгаш арын-нүүр айтырыглары.

Чогаалда чечен үе болгаш девискээр. Чогаалдың төөгү барымдаалыы, кижизидикчи умур-утказы.

**Василий Бора-Хөөевич Монгуштуң намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы**

Каттырынчыг болгаш сойгалаан уткалыг чогаалдарда В. Б-Х. Монгуштуң салым-чаяянының илереп келгени. Каттырынчыг болгаш дузаашкынның чогаалдары: «Каткы бажы каткан эвес», «Кадай-кыстың чаңы чараш», «Бодун мактаар болбас тенек».

Этикага болгаш ниитилел чидиг айтырыглар көдүргөн чогаалдарда чоннуң үзел-бодалының илереп турары. Улустуң аас чогаалының салым-чаяяныг болурунга салдары.

**Чечен чугаа. «Каткы бажы каткан эвес»**

Чечен чугааның идея-тематиктиг угланыышкыны.

**Светлана Владимировна Козлованың намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы**

Тыва литератураның болгаш уран чүүлдүң хөгжүлдезинге С.В.Козлованың кириген үлүг-хуузу. С.В.Козлова – шүлүкчү, журналист, очулдурукчу, маадыр ие.

С. В. Козлованың төрөөн черге ынакшылын илереткен шүлүктери.

«Чаражын аар!» деп шүлүктүң идеялиг уг-шии. Чогаалда үе болгаш чечен девискээр. Ава кижиниң омур-хевири, амыдыралдың шынның арыннарын ханы болгаш сагыш човангыры-биле билип турары. Тыва чоннуң ёзулалдарыг болгаш чаңчылдарыг хамаарылгазы.

«Агы» деп шүлүкте кижиниң болгаш бойдустуң тааржып, чаңгыс аай болу бээри. Дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалы. С. В. Козлованың шүлүктеринде тыва чоннуң делегей көрүүшкүнү.

**Шүлүглел. «Сыра».**

Чечен үе, чечен девискээр. Шүлүглелдин сюжети болгаш композициязы. Шүлүглелдин бижиттингениниң төөгүзү, тургузуунуң онзагайы.

Аваның – сурагыг хамның омурунуң шынның үндезинни. Эрткен болгаш амгы үениң удурланышкак талаларын көргүскени.

Шүлүглелдин идеялиг утказы, темазы, дылының чончузу. Сыраның символиктиг

утказы.

Чогаалдың адының ужур-утказы. Шүлүглелде деталь, монолог, диалогтар.

### **Тываның орус дылдыг чогаалчылары (допчулал)**

Тываның орус дылдыг чогаалчыларының тыва литератураның сайзыралынга үлүг-хуузу. Тыва дугайында төөгү ужур-дузалыг чогаалдар: А. Пальмбах «Века и годы», В. Мачавариани «В Танну-Тыва». И. Г. Сафьяновтуң Тыва дугайында очерктери.

«Исток» аттыг литературлуг бөлгүм. В.Ермолаев, А.Пахомов, С.Козлова, Н.Сердобов, А.Емельяновтуң болгаш өскелерниң-даа чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Поэзия. Г.И.Принцева, Э.Б.Цаллагованың шүлүк чогаалы.

### **Монгуш Баянович Доржунуң намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы**

А.М. Горький аттыг Москваның литература институтунуң баштайгы тыва доозукчузу.

Төрээн чер, ынакшыл темазы, чааскаанзырал, бот-сайгарылгылыг чогаалдарның онзагайы.

М.Б. Доржунуң чогаал делегейинде тыва аян-хөөн, маажым сеткил-сагыш, чончу, “бөдүүн” овор-хевирлер. Шүлүктерниң бижиттингениниң онзагайы, ажык, бөдүүнү.

**Шүлүк «Ава сүдү».** Ава кижиниң овор-хевирин, аңаа ханы ынакшылды көргүскен шүлүктери: “Чааскаан”, “Авамның ыры”, “Вокзалга”, “Ава сүдү”, “Авам чокта”. Лириктиг маадырның сагыш-сеткилиниң уяны.

Метиазивтиг лириканың илерээшкени. Амыдыралдың үнези, кижини, бойдус – бо бүгүнүң уран сөске үнүп келгени.

### **Шүлүк «Тыва аъттар».**

Тыва чоннуң амыдыралының шүлүкте илереп келгени. Амыдырал, аажы-чаң болгаш ёзу-чаңчылдар. Тыва кижиниң аът малынга ынаан, аңаа хумагалыын көргүскени. Чогаал дылының уран-чечен аргаларының дузазы-биле аът малдың чоруун илереткени.

Ада-чурттуң дайынының чылдарында тыва чоннуң патриотчу шимчээшкени.

### **Александр Александрович Даржайның намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы**

А.А.Даржайның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының хөй талалы. Тыва литератураның, культураның хөгжүлдезинге киирген үлүг-хуузу.

Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында мөзү-шынар, ат-алдар, арын-нүүр темазы. Төрээн чер, найырал, ынакшыл темазыга бижиттинген шүлүктериниң онзагайы, бот-тускайлаңы.

А.А.Даржайның очулга ажылы. А.С.Пушкин, М.Ю. Лермонтов, А.А.Блок, Т.Г.Шевченко, С.А.Есенин, М. Горький, А.Л.Барто база Гарсиа Лорканың, Бертольд Брехттиң болгаш делегей литературазында оон-даа өске классиктерниң чогаалдарын очулдурганы. Россия чоннарының литературазында болгаш делегей литературазында А.А.Даржайның ады.

А.А.Даржай – төрөөн чериниң, төрөл чонунуң, төрөөн дылының алгакчызы.

### **Проза-шүлүк «Дазыл».**

Проза-шүлүкте мөзү-шынар болгаш философчу угаап-бодаашкын. Дазылдың символиктиг омур-хевири. Бойдус дузазы-биле кижиниң иштики делегейин болгаш сагыш-сеткил илерээшкинин көргүзер арганың дээштии. Чогаалдың чидиг чөрүлдээли. Авторнуң туружу. Дазылдың болгаш Бүрүлөрниң омур-хевири.

Сагыш-сеткил ядаралының дугайында билиишкин. «Дазыл» деп проза-шүлүктүн ханы философчу утказы, маадырларның сагыш-сеткил талазы-биле байдалы, силенч (бодал чок) чорукту сойгалаашкыны, мөзү-шынар бот-сайзыралче чүткүл. Үе болгаш шын амыдырал айтырыглары. Чогаалдың жанрының онзагайы.

### **Шүлүк «Хемнер бирде...».**

Шүлүктүн идея болгаш тема угланыышкыны, философчу утка-хөөнү. Ниитилел амыдыралында мөңгө темаларны көргүскени, авторнуң туружу

### **Шүлүглел «Игил ызы»**

Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-ижинде чоннуң амыдыралының онзагай талалары. Идея болгаш тема угланыышкыны, философчу укур-утказы, үзел-көрүш.

Шүлүглелдин композиция, сюжет онзагайлары. Чогаалдың улустуң аас чогаалы болгаш торулга чугаалар-биле үндезинни. Игил дугайында тоолчургу чугаа.

Өскүс кастың ызы болгаш игил аялгазының чүүлдешкээ. Амыдыралды бойдус-биле чергелештир уран, чергелешкек чуруп көргүзер арга. Дылдың чурумалдыг аргаларының дээштии: катаптаашкыннар, монологтар, диалогтар.

### **Трагедия «Четкер четкизи»**

Совет амыдырал соонда шынныг үени «Четкер четкизи» деп шииде көргүскени. Чогаалда чөрүлдээ, оон амыдыралчы чылдагааннары. Кем-херек үүлгеткен, үүлени чүктээн аныяк кижиниң төөгүзү.

Кол маадырның – көдээ оол Кежиктиң арыг бодалдары.Чуртталганы чаа арыннар-биле эгелээр дээн күзели. Эрткен амыдыралдың «хөлегезиниң» (уржуктарының) маадырның амыдырал-чуртталгазынга салдары.

Шииниң композициязы. Салгалдар кижизидилгезиниң айтырыынга хамаарыштыр

авторнуң туружу. Чогаалдың дылының онзагайы.

**Чинагийн Галсан (Шыныкбай оглу Чурук-Уваа). Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.**

Лейпциг университединиң доозукчузу делегейде ады-сураа алгаан моол – этниктиг тыва Чинагийн Галсанның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Төрээн черинге кызыгаар чок ынакшылын алгап, йөрээген ыраажы. Шүлүктери. Тыва чоннуң бурунгу амыдыралын, чаңчылдарын, тура-соруун делгем чуруп чорууру.

Чечен чугаа «Хара Хөл», ооң улустуң аас чогаалы-биле сырый холбаалыы. Чогаалдың дылы.

Тоожу «Дошкун чылдарның тоожузу». Чогаалдың тема болгаш идеязы.

**Владимир Седипович Серен-оолдун намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы**

В.В.Серен-оол – шүлүкчү, драматург болгаш очулдурукчу. Ооң тыва чечен чогаалдың болгаш уран чүүлдүң хөгжүлдезинге арттырган чаартыкчы үлүг-хуузу, бот-тускайлаң онзагай үнү, кайгамчык талантызы.

Төрээн чер дугайында шүлүктериниң тыва аян-хөөннүү, улустуң аас чогаалы-биле холбаалыы.

В.В.Серен-оолдун шүлүктеринде мөзү-шынар, бойдус болгаш сагыш-сеткил камгалалының темазына бижиттинген чогаалдар. Тыва шүлүк жанрының сайзыралына киирген үлүү. “Илиглер”, “сөөмнер”, “карыштар”, “кырылар”, “төш чартыктары”, “кулаштар” деп чаа хемчээлдерлиг шүлүктериниң тургузуунун, утка-хөөнүнүн онзагайы. Сестээн, дөрттээн шүлүктерде философчу мерген бодалдар, уран-чечен деңнелгелер.

Монолог аргазының лириктиг маадырларның сагыш-хөңнүн илередир онзагайы.

«Сыгыттың аяны» деп шүлүктүн идеязы. Сыгыт-хөөмей делегей чергелиг, тыва чоннуң уран чүүлүндө чаңчылчаан хевир дээрзин алдаржыдып чурааны. Шүлүктүн тургузуу, дылдың уран аргаларының ажыглалы.

«Аржаан» деп шүлүктүн тема болгаш идеязы, бижиттингениниң онзагайы. Аржаанның өмүнээзинден чагыг мотиви. Аржаанның монологу. Кижиге болгаш бойдус темазын монолог хевиринге амыдырал-биле холбап илередип келгениниң онзагайы. Шүлүктеринде дылдың уран чурумалдыы.

**Шүлүк «Мээң Тывам» («Моя Тува»).**

Шүлүкте төрээн чер темазы. Кол идеязы. Төрээн чери болгаш кижиниң иштиги сагыш-сеткили деп билиишкиннерниң дөзү хыны быжыг, тудуш харылзаалыг дээрзин илереткениниң тускай аяны.

Чогаалдың дылының уран чурумалдыы, улустун аас чогаалы-биле байлаа. Дылдың уран аргаларының: метафора, эпитет, деңнелгелерниң ажыглалының чедингири. Шүлүкте айтырыг, кыйгырыг домактарының идеялиг салдары.

**Эдуард Люндупович Донгактың намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы**

Э.Л. Донгактың чогаадыкчы ажыл-ижи. Ниитилелдин шынныг амыдыралы болгаш кижилерниң иштики сагыш-сеткилин көргүскени. Э. Л. Донгактың дидим үнү.

**Роман «Эрги хонаштар».** Романның темазы болгаш идеязы. Чогаалда чечен девискээр болгаш үе.

Тывага коллективизацияның үези, сууржуң амыдыралдың идеяларының чогаалда өөскүп, өжүп турары, ооң чылдагааннары.

Кол маадырның окур-хевири, чаа амыдырал дугайын медресеп билип турары. Кижиниң бедик идеалдарже чүткүлү, мөзү-шынар, чоннун ёзу-чаңчылдарына, сүзүглелдеринге хамаарылгазы. Маадырның салым-чолунун оруктары.

Чогаалда чаа салгалдың ажыл-херээниң калбарып, амыдырал хөгжүлдезиниң солун, идепкейлиин чурааны. Романда сорук киришкин: хей-аъттыы, алыс шынга дүгжүп турары. Чогаалдың дылы. Романның адының идеялиг утказы.

**Монгуш Борбак-оолович Кожелдейниң намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы**

М.Б. Көжелдей – журналист, шүлүкчү, прозаик. Ооң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. «Эремаа», «Часкы хаттар», «Шын кайдал?», «Төрээн чурттан ыракка» деп тоожуларның автору.

**Тоожу «Төрээн чурттан ыракка».** Тоожунун идеязы, темазы. Тыва кижиниң төрээн черинге ханы ынакшылын илереткениниң онзагайы. Чогаалдың идеязының, сюжеттиг шугумунун, болуушкуннарның чөрүлдээзиниң тоожунун адында илереп келгени.

Чогаалда чечен үе болгаш девискээр.

Кайгал Мартаажыктың окур-хевири. Хары черге тыва кижиниң алдар-адын бедик тудуп чорааны, амыдыралдың берге, нарын байдалдарында туруштуу, дидим, сагынгыры, төрээн черинге ынаа.

Кол маадырның сагыш-сеткил хөлээшкенин илереткениниң онзагайы. Кайгал Мартаажыктың окур-хевириниң кижизидилгелиг ужур-утказы.

«Кайгал» деп аттың утказы. Мартаажык, Алдын-Херел, Барыймаа оларның ажыл-херээ, мерген угаанныы. Репрессия темазының тоожуда илереп келгени. Дылының уран-чечени.

## **Шомаадыр Дойлуевич Кууларның намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы**

Ш.Д.Кууларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы болгаш Тываның культурулуг амыдыралы.

### **Роман «Баглааш» (шилиттинген эгелер).**

Чогаалдың адының идеялиг утказы. Мөзү-шынар темазы. Романның философчу утказы.

Баглааш – мөңгө чоруктуң болгаш мерген кижиниң символиктиг овор-хевири. Кырган баглааштың бодалдары чогаалдың идеялиг утказын, темазын философчу ажыдып турар арга кылдыр билдинип турары. Эзим, Хадың, Чер, Кижиге, Үе оларның овор-хевири. Чогаалда символдар.

*Эзим, Хадың, Чер, Кижиге, Үе* деп билишкinnerни улуг үжүктөр-биле бижээниниң ужур-утказы.

Салгалдар аразында харылзаалар болгаш төөгүлүг болушкуннар. Чогаалдың кижизидикчи ужур-утказы.

Найырал темазын көргүскени.Тыва чоннуң Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында амыдыралы.

### **Иван Тимофеевич Кузнецовтуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.**

#### **Очерк «Тыва эки турачы кыстар»**

Фронтвик-чогаалчының чогаалдарында дайын темазы. Ровно дээш тулчуушкунга тыва эки-турачы кыстарның: Севил Ооржак, Кыргыс Норжун, Кыргыс Сынаа, Куулар Дарыя, Оюн Поля, Иргит Багбужап, Вера Байлак, Сарыглар Часкал, Монгуш Амаа, Ховалыг Пичен оларның маадырлыг чоруун көргүскени.

### **Антон Уержааның (Антон Уержаевич Кужугет) намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы**

А.Уержааның тыва шүлүкчүлерниң шылгараңгай одуруунче кирген оруу, амгы тыва литературада ады.

А.К.Уержааның шүлүктеринде философчу ханы көрүш: амыдыралдың шапкыны, кижилерниң салым-чолу, мөзү-шынар болгаш этика дугайында айтырыглар. А.К. Уержааның шүлүктеринде тыва дылдың байлаа, тургузуунуң болгаш жанрларының онзагайы, уран-чечен аргаларының элбээ. Катаптаттынмас овор-хевирлер, дылының чончузу, делегейи. Шүлүктерде лириктиг киирилделер, адалгалар болгаш айтырыгларның символиктиг ужур-уткалары.

Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында мөңгө үнелер дугайы: өг, баглааш, тайбың болгаш чуртталга, аас-кежик дилээр оруктар, чааскаанзырал аяны,

өршээп билири, утгуптары...

Шүлүк «Ынак-тыр мен». Шүлүктүн композициясынын онзагайы. Чогаалчынын шүлүк бижиир салым-чаяанынын уран аргазы. Кезектернин бижиттингенинин тус-тус аян-хөөнү, түңнел мөгейиг сөстөрнүн идеялиг утказынын дээштии, йөрөөл уткалыы.

Хамааты лирика. «Тенниг-Кыйыг», «Хараган» деп шүлүктерде төрөөн черинге ынакшыл темазы. Символиктиг чечен окур-хевирлер. Ханы философчу укур-утказы. Авторнун туружун илередиринге уран детальдарнын салдары. Дылдын уран аргаларынын ажыглалынын: лириктиг киирилделернин, адалгаларнын чажыт уткалыы, уран күжү.

А.К.Үержаанын чогаадыкчы ажыл-херээнин дугайында литература-критиктиг ажылдар.

**Михаил Монгушович Дуюнгарнын намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы**

Чогаалчы дугайында сөс. М.М. Дуюнгар – шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу. Чогаалдарында мөзү-шынар темазын көдүргени. «Шүлүкчү» деп чогаалдын тема болгаш кол идеязы.

“Мөчөк ирей” деп чечен чугаанын тема болгаш идеялиг угланыышкыны. Кол маадырнын иштики монологу. Кол маадырнын окур-хевири, «эрек-баарак» сеткилдиг эне ажылынга харысалгалыы, «иштики делегейинин байлаанын дээжизи». Улук кижинин болгаш элээди оолдун сагыш-сеткилинин психологтук байдалын чедимчелиг чурааны, авторнун салым-чаяанныы, тывыштары. Чечен чугаада детальдар. Авторнун туружу, ону илереткенинин аргалары. Дылынын уран чурумалдыы. Чечен чугаанын философчу, кижизидикчи утказы. Элээдилер темазын ажытканынын онзагайы. Мөчөк ирейге хамаарыштыр оолдарнын «баштактаныгларынын» уржуктары, орай минниишкин.

Чечен чугаа «Чалбак-Мыйыс». Чогаалда көдүртүнгөн тема, идеянын угланыышкыны. Бот-тогдунар, чүгле бодунга идегээр аажы-чаңны сойгалааны. Чалбак-Мыйыстын окур-хевирин, аажы-чаңын, бодалдарын кижинин иштики делегейин чуруп көргүзөр онзагай, күштүг уран арга кылдыр ажыглааны. Сарлык малдын окур-хевиринде кижилернин шынарын сиңиргени. Кол маадырнын иштики сагыш-сеткилинде чөрүлдээлер. Амыдыралдын дошкун хоойлулары-биле чогаал маадырынын үскүлежиинкини.

Чечен чугаанын композициязы. Детальдарнын идеялиг укур-утказы. Дириг амытаннар болгаш кижилернин психологтук байдалдарын шынныг чурааны, угаатканы. Дылынын чедингири, чончузу.

## **Эдуард Байырович Мижиттин намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы**

Чогаалчы-психолог, космополит, философ-шүлүкчү, прозачы, драматург, эссеист, очулдурукчу Э. Б. Мижиттин чогаадыкчы ажил-чорудулгазының делегейи. Тыва литератураның хөгжүлдезинге болгаш Тываның уран чүүлүнүн сайзыралынга Э.Б.Мижиттин чогаадыкчы үлүү.

Э.Б.Мижиттин поэзиясында үе болгаш девискээр, амыдырал болгаш өлүм дугайында философчу угаап-боданыышкын. Үе болгаш салым-чол, чуртталга болгаш өлүм. Делегей болгаш Өртемчей. Овурлар болгаш стилистика талазы-биле байлактары. Сөзүглелдин чажыт утказы, ойзу илередииникиннер. Шүлүктер бижииринге чылдагаан болгаш хөөн: сагыш-сеткилдин хостуу, философчу ханы уткалы, төөгүлүг угланыныышкынны.

Э. Б. Мижиттин поэзиясында чаартылгалар, верлибрлер.

Номчукчуну делегейже, амыдыралче дорт көрүп, амыдыралдың чидиг айтырыгларынга хамаарыштыр хостуг боданырынче углаар күжү, аргазы. Бодалдарның шимчээшкени, оларның катаптап, эргилип турары. Орус дылда бижээн шүлүктери, очулгалары.

Э.Б. Мижиттин шиилери.

Символ овур-хевирлер дузазы-биле үе, кижини, мөзү-бүдүш темаларда бижиттинген чогаалдарның ханы уткалы. Дылдың чурумалдыг уран аргаларының (метафора, эпитет, деңнелгелер, катаптаашкыннарның) ажыглалының чедингири, күжү.

**Шүлүктер:** «Шүлүктүн эгези», «Ховаган», «Сээк», «Шыйлашкын», «Ары», «Мергежилге», «Дүрбүүшкүннүн дүрүмү». «Дугуй», «Аъттыг кижини», «Кайда силер?», «Кыйгы»

Лириктиг маадырның сагыш-сеткилин *дугуй, аъттыг кижини, аза огу, доозун...* деп билиншикиннерге даянып чураанның онзагайы. Үениң болгаш чоннун салым-чолунун символиктиг овур-хевирлери. Философчу бодалдарның ханызы. Дылдың чурумалдыг уран аргалары.

**Традегия «Иениң чүрээ».**

Тыва литературада ава дугайында чогаалдар. «Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа» болгаш шииниң аразында холбаа.

Аваның овур-хевири. Ава кижиниң ажы-төлүнге ханы ынакшылы кандыг-даа шаптараазыннарны ажып эрте бээр дээн бодалдың илерээшкени.

Шииниң бижиттингениниң онзагайы.

**Игорь Бадыраевич Иргиттин намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы**

Игорь Иргиттин чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының хөй янзылыы. Шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу.

**Шүлүк:** «Ынакшылдың сүлдези», «Сылдызым сен».

И. Иргиттин шүлүктеринде ынакшыл темазы. Чогаалдарында бедик стиль. Лириктиг маадырның аас-кежикти хүлээп ап турар байдалы.

**Алексей Сарыгларович Бегзин-оолдун намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы**

А. С. Бегзин-оол – журналист, шүлүкчү. Амгы тыва литературада билдингир чогаалчы. Шүлүктеринин онзагайы, дылының чончузу, овор-хевирлернин хөй янзылыы. Чогаалдың тема болгаш идеяын бот-тускайлаң ажыдар аяны. Бот кыжыртыныг аяны. “Шүлүктүн төрүттүнери”, “Шүлүкчүлер одуруунче”, “Рецензия”. Шүлүктернин идеялиг утказы. Бижиттингенинин онзагайы, тургузуу. Тыва аян-хөөннүү, дылының улусчузу. Элдээртиг аргазының, кыжырыг аянының ужур-утказы.

**Шүлүктер:** «Ачам биле Алаш хемим», «Ачамның чагыы», «Философ».

*Шүлүк болгаш шүлүкчү, үе болгаш мөңгө билишчинер* дугайында философчу бодалдар. Амыдыралдың ханы ужур-уткалыыга хамаарыштыр делгем көрүүшкүн. Шүлүктернин идеялиг утказының ханызы, бодалдарның делгеми. Кижилер аразында харылзааларны мерген угаан күжү болгаш туугай боданыышкын аргазы-биле көргүскени. Шүлүктерде чажыт философчу аян.

Тыва чоннун амыдыралында үндезилээн бот-тускайлаң шүлүк бижиир аян, чогаалчының үнү. Чогаалдарның бижиттингенинин бөдүүнү, улусчузу. Бөдүүн тыва ада кижинин овор-хевиринге даянып, төрүттүнген черинге ынакшылды илереткени. Ада кижинин амгы амыдыралче философчу көрүжүнүн делгеми.

**Тываның херээжен чогаалчылары (допчулал)**

Тыва литератураның хөгжүлдизинге херээжен чогаалчыларның кирип чоруур үлүг-хуузу Е.Т. Танова, М.А. Хадаханэ, З.А. Намзырай, А.Х.-О. Ховалыг, З.С. Байсалога, Л.Х. Иргит, М.А. Күжүгеттин болгаш өскелернин-даа чогаалдарының жанр, хевир, тема талазы-биле дилээшчининг ажыл-чорудулгазы.

**Амгы үениң шүлүкчүлери. Роман Дамдинович Лудуптун, Менги Наган-оолович Ооржактын чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы**

Шүлүкчү Роман Лудуп дугайында сөс. Онзагай угаап-боданыышкын, сөске хумагалыы. Шүлүктеринин чыындызы: «Чер, Дээрнин кыйгызы». Сагыш-сеткил болгаш мөзүлүг аажы-чаң, төрээн чер болгаш чоннун салым-хуузу.

Шүлүктери: «Улаастайга», «Хары черге боданыышкын». Р.Лудуптун шүлүк чогаалында чиге тода чеченчиткен овор-хевирлер болгаш деңнелгелер.

Чогаалчы Меңги Ооржактың чогаадыкчы ажил-херээ. Шүлүктеринин баштайгы чыындызы: «Чөпшүл дең». Үштээн шүлүктөр, оларның утказының элдээрткен онзагайы.

Очулга ажылы. Чинагийн Галсанның «Дошкун чылдарның чазы», алтай чогаалчы Михаил Бедушевтиң шиилери, «Сынару» болгаш өске-даа. Чогаалдарның дылы болгаш уран-чечен детальдары.

### **Тыва дылда орус литература**

**С. А. Есенин. Шүлүктөр.** «Сыгыг дегбээн торгу харны дүвүлендир». Төрээн черге ынакшыл темазы. Шүлүкчүнүң сагыш-сеткилинин төрээн чери-биле ханы тудуш харылзаалы. Шүлүкте амыдыралдың шынныын көргүскени.

### **Тыва дылда Россия чоннарның литературазы**

**Муса Джалиль.** *Чогаалчының литературлуг ажыл-чорудулгазы.* Шүлүкчүнүң – Совет Эвилелинин Маадырының дайын чылдарында салым-чолу. Муса Джалиль – Ленинчи шаңналдың лауреады (чок болганының соонда).

**Шүлүктери:** «Өөрүшкүнүң сөөлгү ыры», «Хоругдаткан».

Лириктиг маадырның омур-хевиринин патриотчу болгаш маадырлыг чорук дээш үлегер-чижек бооп турары.

Муса Джалильдин чогаалдары тыва дылда.

### **Любовь Никитовна Арбачакова**

А. Арбачакованың шүлүктеринде национал аянар. Төрээн черинге ынакшыл темазы. Шүлүктернин композициязының онзагайы.

**Шүлүктери:** «Кырган-авам сактыышкынында», «Мээң черлерим».

### **Делегей болгаш даштыкы литература**

У. Шекспирнин чогаалдары тыва дылда. В. Ш. Көк-оол аттыг тыва театрның сценазында «Ромео болгаш Джульетта».

«Сонеттер». Трагедия «Ромео болгаш Джульетта» (шилиттинген эгелер).

### **Литература теориязы**

Комедия – шии чогаалының бир жанры.

Амыдыралда шынныг барымдааларга баштак болгаш дузаашкынныг хамаарылганы илередири. Каттырынчыг амыдыралчы байдалдар болгаш кижилернин аажы-чаңы. Жанр талазы-биле янзылары: байдалдар комедиязы болгаш аажы-чаңнар комедиязы. Лириктиг комедия, дузаашкынныг комедия, хоп-нүгүл (күткүлге) комедиязы болгаш аажы-чаң комедиязы.

Тыва литературада дузаашкынныг болгаш баштак чогаалдар.

Ниитилелде четпес чүүлдер дугайын көргүскен чогаалдар. Шүгүмчүлөп, сойгалап

киирип турар чижектер.

Символ – овор-хевир, чогаалдың тема, идея болгаш уран-чечен үзел-бодалын тодарадырының чепсээ. Амыдыралдың шынныын овор-хевирлер болгаш символдар дузазы-биле дамчыдары. Чогаалда элдээрткен, чажыт утка.

Лириктиг киирилделерниң, адалгаларның стилистиктиг онзагайлары.

Барымдаалыг тоожу, ооң сюжединиң онзагайы, архив, доктаал-саавыр, сактыышкыннар, авторнуң хайгааралы.

### **10-11 класстарда өөрөнгөн литературлуг терминнерни катаптаары**

- Чечен чогаал уран чүүлдүң бир хевири.
- Литературлуг критика. Тыва литературлуг критиканың сайзыралының дугайында.
  - Чечен овор-хевир. Овор-хевирлер аайлап-баштаашкыны, овор-хевирлер тургузар аргалар. Деталь. Символ. Портрет. Психологизм.
  - Бир мөзүлеш овор-хевирлер. Литературлуг характер. Чечен чогаалдың маадырлары. Персонаж. Прототип дугайында билиг. Авторнуң овор-хевири.
  - Чечен үе болгаш девискээр.
  - Чечен чогаал. Утказы болгаш хевири. Темазы. Идеязы.
  - Чогаалдың идеязы болгаш темаларның хөй талалыы.
  - Чогаалдың композициязы. Сюжет. Болуушкуннарның хөгжүлдөзү: пролог, дүүшкүн, өөскүдүлгө, дыңзыгышкын, чештинишкын, эпилог. Лириктиг киирилде. Чөрүлдээ. Тоожукчу автор. Авторнуң овор-хевири.
  - Чечен чогаалдың кол методтары
  - Литературлуг аймактар. Эпос. Лирика. Драма. Роман.
  - Комедия драма жанрының хевири.
  - Тыва литературада дузаашкын болгаш кыжырыг.
  - Литератураның жанрлары. Эпос жанры. Лирика жанры.
  - Драма жанры.
  - Чогаалдың уран-чечен аргалары. Дылында уран чурумалдыг аргалар: деңнелге, метафора, эпитет, метонимия; гипербола, аллитерация, рифма.
  - Шүлүк тургузуунуң онзагайлары. Интонация. Ритм. Шүлүктүн тургузуунуң аай-бажы. Шүлүктүн хемчээли. Стопа. Рифма. Строфа. Чогаалдарда символдар.
  - Төөгү-литературлуг чорулга. Литературлуг угланышкыннар.

– Төөгү-литературлуг хөгжүлдe. Литературлуг угланыышкыннар болгаш агымнар: классицизм, сентиментализм, романтизм, реализм, модернизм, постмодернизм.

### **Класстан дашкаар номчуурунга сүмелээн чечен чогаалдар даңзызы**

#### **11 класс**

*Проза. Калбак чогаал.*

1. З.С.Байсалова. Тоожу «Ховуда херээжен».
2. А.А.Даржай. Чечен чугаа «Казанак».
3. Э.Л.Донгак. Тоожу «Сыын чады» деп номдан (шилиттинген эгелер), «Эрлик оран киргеш келдим» деп номдан (шилиттинген эгелер).
4. М.Б.Доржу. «Сыргалар» деп новеллалар чыындызындан (шилиттинген эгелер).
5. М.М.Дуюнгар. Чечен чугаа «Бөрү дүнү» деп номдан (шилиттинген эгелер).
6. И.Б.Иргит. Тоожу «Кинчиниң сорбузу» (шилиттинген эгелер).
7. М.Б.Кенин-Лопсан. «Буян-Бадырғы» деп роман-эссе эгелер: «Буян-Бадырғы – ТАР-ның Иштики херектер яамызының сайыды», «Буян-Бадырғы – ТАР-ның Министрлер Чөвүлелелиниң даргазы», «Буян-Бадырғы – ТАРН ТК-ның секретары», «Буян-Бадырғы – намчыларның идегели», Буян-Бадырғының сөөлгү шүлүктери.
8. Б-Б.Н.Тараачы. Тоожу «Кайгал».
9. В.У.Хомушку. Чечен чугаа «Мончарлыг кижии».
10. Ч.Ч-Д.Ондар. Тоожу «Мусульманнар батальону» (шилиттинген эгелер).

*Поэзия. Шүлүк чогаалы.*

1. Э.Б.Мижит. Проза-шүлүктөр «Дугуй», «Аъттыг кижии», «Кыйгы», «Кайда силер?», «Эжиктер».
2. А.С.Бегзин-оол. «Шылгалданың үш үжүүрү» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).
3. Н.Ш.Куулар. «Чырык болгаш дүмбей» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).
4. А.У.Күжүгет. «Ынак-тыр мен», «Ногаан аът» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).
5. М.А.Күжүгет. «Сеткилим орбазында» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).
6. Э.Б.Мижит. «Казыргылыг кудуктуң кыйгызы» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле), «Туман өттүр отчугаштар» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).

7. К.Д.Натпий-оол. «Ынакшылдың сөөлгү белээ» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).

8. М.Н.Ооржак. «Чөпшүл дең» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).  
*Драматургия. Шии чогаалы.*

1. Э.Б.Мижит. Драма «Чиргилчиннер».

### **Шээжилээр чогаалдар даңзызы**

#### **11 класс**

1. А.С.Бегзин-оол. Шүлүк «Философ».
2. А.А.Даржай. Проза-шүлүк «Дазыл» (шилиттинген эгелер).
3. М.М.Дуюнгар. Чечен чугаа «Мөчөк ирей» (шилиттинген эгелер).
4. С.В.Козлова. Шүлүк «Агы».
5. А.У.Кужугет. Шүлүк «Ынак-тыр мен».
6. К-Э.К.Кудажы. Роман-эпопея «Уйгу чок Улуг-Хем» (шилиттинген эгелер).
7. Ш.Д.Куулар. Роман «Баглааш» (шилиттинген эгелер).
8. В.С.Серен-оол. Шүлүктөр: «Сыгыттың аяны», «Мээң Тывам» (шилилгелиг).

## **ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ПЛАННАТТЫНГАН ТҮҢНЭЛДЕРИ**

Ортумак школаның доозукчузунуң «Төрээн (тыва) чогаал» эртемин шиңгээткениниң түңнелдери.

### **БОТ-ТУСКАЙЛАҢ ТҮҢНЭЛДЕРИ:**

– чоннуң чаңчылчаан ёзу-чаңчылдарының, ажыл-ижиниң кадагалакчызы, төрээн чогаалга, чоннуң культуразынга, дылынга хумагалыг, хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру;

– тыва чоннуң сураглыг чогаалчыларын, чогаал салгакчыларының дамчыдылгазын делгем шиңгээдиң алыры;

– аас чогаалды, чечен чогаалды болгаш чаңчылдарны кадагалаарының ужур-утказын, харыысалгалыын медереп билир, салгалдарның ук-төөгүзүн шинчилээринге киржилгелиг, чоннуң ниити культуразы дээш сагыш човап билири;

– биче буурай чонунуң төлээлекчизи, хөй нациялыг Россия күрүнезиниң хамаатызы кылдыр бодун медерип билири;

– кижиниң сагыш-сеткил шынарларын сайзырадыры, тыва чечен чогаалга болгаш культурага, делегейниң болгаш Россияның чоннарының чечен чогаалдарынга болгаш культураларынга хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру.

### **МЕТАПРЕДМЕТТИГ ТҮҢНЕЛДЕРИ:**

– чидиг айтырыгны илередип, гипотеза үндүрүп билири, медээлерни чыып, бодунуң туружун бадыткаар барымдаалар тургузуп, көргүзери, аас болгаш бижимел ажылдарга чылдагаан болгаш түңнел харылзааларны аңгылап билири, тыва дылга түңнелдерни чедимчелиг үндүрүп, чугаалап билири;

– бодунуң ажыл-чорудулгазын шын мөөңнөп билири, ону үнелээри, сонуургалдарының угланыышкыннарын тодарадыры;

– бот-тускайлаң ажылдаарыңа деңнээр аргаларны ажыглап билири;

– угаап шиңгээдирин болгаш харылзажылга аргаларын ыяк билир сорулгаларны шиитпирлээрде, информацияның янзы-бүрү бижимел барымдааларын (словарьлар, энциклопедиялар, Интернет-курлавырлар д.о.ө.) бот-тускайлаң ажыглап билири.

Кол ниити өөредилге программаның шиңгээдириниң метапредметтиг түңнелдери өөредилгениң бүгү талалыг үш бөлүктүг кылдыныгларын – башкарнып билирин, угаап шиңгээдирин база харылзажылга аргаларын ыяк билип алганыңа хамааржыр.

#### **Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныглары**

Доозукчу:

– сорулгаларны боду тодарадыр, сорулгаларны чедип алганының хемчээл болгаш демдээн үнелээрин билир;

– ажыл-чорудулгада салдырган сорулганы чедип алыр ажыл-чорудулга үезинде тургустунуп болгу дег шаптараазыннарын билир;

– өөредилге үезинде болгаш амыдырал байдалдарында сорулгаларны салып алыр болгаш тодаргайлап чугаалап билир;

– бодунуң мурнунда салдырган сорулганы чедип алырда, эргежок чугула, оон иштинде үе болгаш өске боттуг эвес, курлавырларны үнелээр;

– сорулгаларны чедип алыр аргаларны шилиир, салдырган сорулгаларның шиитпирин күүседирин планнап билир;

– салдырган сорулганы күүседиринге эргежок чугула курлавырларның үрө-түңнелдин медресеп, мөөңнөп билир;

– бодунуң ажылын база чедип алган түңнелин баш удур салган сорулга-биле деңнеп, түңнеп билир;

– бодунуң ажыл-чорудулгазын хынаар болгаш үнелээр арга-мергежилдиг болур кылдыр өөренип алыр.

#### **Өөредилгени угаап шиңгээткениниң бүгү талалыг кылдыныглары**

Доозукчу:

- сорулгаларны шиитпирлээринге түңнээр аргаларны тывар, оон иштинде делгеренгей медээни дилээр болгаш аңаа барымдаалап, чаа сорулгаларны (өөредир болгаш угаап шингээдир) мурнунга салыр;
- медээге сайгарылгалыг үнелел бээр болгаш аңгы-аңгы үзел-бодал, турушту бодунуу-биле тайылбырлаар; бижимел медээ барымдааларда чөрүлдээлерни демдеглээр;
- бижимел медээ барымдааларда илереткен боттут сырый харылзаалар болгаш чөрүлдээлерни көргүзерде, янзы-бүрү модель-схемалыг аргаларны ажыглаар;
- өске кижиниң кылдыныглар болгаш бодалдарыңа хамаарыштыр барымдаалыг шүгүмчүлелди көргүзер болгаш бадыткаар; бодунуң бодалыңа хамаарышкан шүгүмчүлелдиг саналдарга шыдамык болгаш угаанныг хамаарылгалыг болур, оларны хууда өзүлдениң курлавыры кылдыр көөр;
- өөредилге эртемниң билиг кызыгаарындан үнүп, шингээдир аргаларны болгаш кылдыныгларны делгем күүседир тускай сорулгаже угланган чаа арга-мергежилди дилээр;
- билигге хамаарыштыр өскелерниң талазындан болгаш бот-курлавырын чугулага албышаан, өөредилгениң бот-тускайлаң уг-шиин тургузар;
- угаап шингээдиринге хамаарышкан аңгы-аңгы туруштарны медереп билип, солуп аар болгаш быжыг тудар;
- бүдүн чүүлдүн кезектериниң аразында күүседир ужурлуг чугула харылзааларны тодаргайлаар, онзагай чылдагаан болгаш түңнел харылзааларны аңгылаар;
- деңнээр, деңнештирер, бөлүктээр;
- планнар, тезистер, конспектилер тургузуп өөренип алыр.

### **Өөредилгениң харылзажылга чорудар бүгү талалыг кылдыныглары**

Доозукчу:

- албан-херек харылзажылганың бүгү чажыттарын, ол ышкаш улуг улус-биле (өөредилге черинге, ол ышкаш оон дашкаар) чорудар, албан-херек харылзажылгага эш-өөр шилиирде, амы-хууда тааржырындан эвес, а удур-дедир үзел-бодалдың, харылзааның түңнелин бодап, шилип алыр;
- бөлүк-биле ажыл боттандырып тура, бөлүктүн удуртукчузу, ол ышкаш янзы-бүрү байдалдарның күүседикчизи (идеялар идип үндүрүкчүзү, шүгүмчүлөкчи, күүседикчи, ойнакчы, эксперт дээш о.ө.) болуру;
- ажылды шын, ырактан харылзажып база удур-дедир таарыштырган

харылзаа байдалынга дүүштүрер болгаш күүседир;

- аас болгаш бижимел байдалдарга дүгжүп турар дылдың аргаларын ажыглап, бодунуң бодалын делгереңгей, бадыткалдыг болгаш ылап шын илередир;

- маргыштыг таварылгаларны билип алыры болгаш оларны өөскүтпези, албан-херек болгаш өөредилгеге хамаарышкан бот-хуузунуң хамаарылгазын, бодалдарын чок кылыр, ырадыр;

- сөзүглелдин утказын аас болгаш бижимел хевирге кыска азы делгем дамчыдар;

- монолог, диалог болгаш ниити чугааны чорударын билири, бодалды илередип чугаалаары, харылзажылганың сорулгазынга дүүштүр дылдың чурумалдыг аргаларын (сөзүглел, таблица, схема, аудиовизуалдыг одуруг дээш о.ө.) ажыглап билир;

- барымдааларны шилиири, түңнелдерни тодарадыры, бодунуң ажыл-чорудулгазын аас болгаш бижимел хевирге түңнеп илередир кылдыр өөренип алыр.

## **ПРЕДМЕТТИГ ТҮҢНЭЛДЕРИ:**

### **Доозукчу:**

1. Төрээн (тыва) чечен чогаалды номчуп, чугула апарган таварылгада орус болгаш делегей чоннарының чечен чогаалдары-биле деңнеп, ниити темалар азы чидиг айтырыглар көдүрүп турар ийи азы оон хөй сөзүглелдерден чижектерни сайгарылгалыг кирип, шингээткен билиин көргүзөр кылдыр өөренир.

2. Аас болгаш бижимел хевирге бодунуң номчукчу дуржулгазын түңнээр болгаш сайгарар, тодаргайлаарга:

– сайгарар чечен чогаалдың шилилгезин кылыры, чогаалдың темазын (темаларын), ол ышкаш ооң көдүрген чидиг айтырыгларын (чогаалда киирген утка-хөөн база чажыт утка-хөөн) барымдаага үндезилеп сайгарар;

– бодунуң чугаазының тезистерин илередирде, чидиг айтырыглар көдүрген болгаш сайгарылга негеп турар чогаалдарның үзүндүлерин ажыглаар;

– чогаалды сайгарар, чогаалдарның ийи (азы оон хөй) кол темаларын азы бодалдарын аңгылаар, сюжетте оларның хөгжүлдезин, удур-дедир харылзаалыын болгаш бот-боттарының аразында салдарын тодарадып, ооң-биле чечен чогаалдың нарынын ажыдып сайгарар;

– авторнуң шилээни жанр-аймаан сайгарар, чечен чогаалдың кезектериниң: болуушкуннар хөгжүлдезиниң девискээри болгаш үези; болуушкуннарны көргүзөр аргалар болгаш хөгжүлдези; маадырларны шилиир аргалар болгаш оларның аажы-чаңын, бодалдарын хөгжүдөр азы ажыдар аргалар – хөгжүлдениң болгаш харылзааларның онзагайын ажыдар;

– чечен чогаалда ажыглаттынып турар сөстөр болгаш сөс-домактың сөзүглел-биле сырый харылзаалыг утказын (көжүрген болгаш ужур-уткалыын) тодарадыр, оларның аянында чаа чүүлдүн (көрүштүн) идеязы, үзел-бодалы, сагыш-сеткил илерээшкинниг утка-хөөнүнден, эстетиктиг ужур-утказындан үнелээр;

– чечен чогаалда ажылдап киирген тодаргай тургузугну (композицияны) шилээнин сайгарары (сөзүглелдин тодаргай кезектерин таарыштыр тургусканы, удур-дедир харылзаалыы, оларның композиция тодарадырынга кандыг аргалыг дузалап турары болгаш номчукчуга кандыг эстетиктиг салдарлыг бооп турарын өөренип алыр.

3. Дараазында ажылдарны үре-түңнелдиг чорудар:

– кичээлде өөренип турары чогаалга хамаарыштыр айтырыгларга делгереңгей харыыларны бээр азы чогаалдың чечен делегейин бүрүнү-биле билип турарын, чечен чогаалдың бижиттинген угланыышкынынга (агымынга) болгаш төөгү-культурлуг үеге хамааржырын тодарадып, чогаалдарга улуг эвес рецензияларны боду бижиир;

– чогаалга хамаарыштыр төлевилел ажылдарын кылыр, бодунуң үндезинниг бодалдарының утказын илередип тайылбырлаар кылдыр өөренип алыр.

*Доозукчу:*

– чогаалдың сөзүглелинге төөгү-культура талазы-биле тайылбыр бээр (ооң иштинде музейниң, чурт-шинчилел библиотекаларның, төөгүлүг документиленниң дээш о.ө. курлавырларын ажыглаар);

– чечен чогаалды, ооң иштинде чечен чогаал сайзыралының объектилиг хоойлуларын болгаш авторнуң онзагай субъектилиг шынарларны боттандырып турарын холбааштырып сайгарар;

– чечен чогаалды гуманитарлыг билигге хамаарылгалыг эртемнерни (философия, история, этнопсихология болгаш өске-даа) бүгү талазы-биле холбаалыг сайгарар;

– этиктиг, иши азы шүлүк чогаалдарының кайы-бирээзиниң (чижээ, кинофильм азы ишижиткен көргүзүг; уран номчулганың бижидилгези; чогаалга хамаарыштыр чуруктар сериязы) утказын илередип тайылбырлаарын билип алыр аргалыг.

*Доозукчу:*

– делегей литературазында тыва чечен чогаалдың туружусу болгаш ужур-утказын;

– амгы үениң чечен чогаалдарының дугайын;

– эң-не билдингир чечен чогаал дугайында бижээн курлавыр, ооң иштинде Интернет четкизи;

– чечен чогаал өөренир эртемде төөгү-культура талазы-биле шинчилээр арга дугайында;

– XIX болгаш XX чүс чылдарда чогаал сайгарар төөгүлүг ажыл-чорудулга дугайында;

– чечен чогаал угланыышкыннарының азы агымнарының эң-не шылгараңгай азы ылгалдыг демдектериниң дугайында;

– литературлуг угланыышкыннар: социализм, реализм;

– тыва чечен чогаалдың шылгараңгай чогаалчыларының аттары, оларның чогаадыкчы намдары, кол чогаалдарның аттары, национал культурада «мөңгө маадырлар» азы ниити маадырлар аттарын билип алыр аргалыг.

*Чечен чогаал теориязын өөренип тургаш, доозукчу:*

– теория билишкиннерин ханы өөренир;

– чогаал сайгарылгазының аргаларын шиңгээткенинден номчукчу дуржулгазы

*бедик кижиниң иштиги хереглелин тургузарын шиңгээдиң алып.*

### **Эртемни шиңгээткениниң түннелдерин хынаарының системазы**

«Төрээн (тыва) чогаал» эртемни шиңгээткенини түннээри өөреникчилерниң өөредилгени ханы угаап-шиңгээткенини болгаш шиңгээткен арга-мергежилдерин херек кырында ажыглап билирин *бот-тускайлаң, метапредметтиг* болгаш *предметтиг* түннелдер-биле тодарадыр.

Ортумак ниити өөредилгениң ӨФКС негелделерге дүүштүр бир аай хыналда эге диагностика, *шилчилге аразының үезинде* (өөренип эрткен ниити теманы шиңгээткен соонда, улдуңнар аразында) болгаш түннел чадаларда күүседир ажылдардан тургустунар. Өөреникчилерниң күүсеткен турар уjurлуг ажыл-чорудулгаларына даянып, билигниң деңнелини бедидер сорулгалыг арткан ажылдар бедик түннелдер чедип алырынче угланган, хемчээл болгаш хыналда талазы-биле чоорту нарынчыыр.

10-11 класстарга Программаның кезек бүрүзүнде бердинген ажыл-чорудулга чогаал эртеминге уругларның шиңгээдир уjurлуг билиин, арга, мергежилин долу хынаар арганы берип турар. Төрээн (тыва) чогаал кичээлдеринге аас болгаш бижимел хыналда ажылдарның хөй янзы хевирлерин ажыглап турар. Оларны шилчилгелиг хевирниң хыналда ажылдары (тодаргай үеде болгаш тема (улдуң) аразының) болгаш ниити хыналда ажылдар деп чарып болур.

*Тодаргай үеде* темалыг хыналда ажылдар өөренип турар чогаалын ханы билиринче, омур-хевирлерге характеристика берип, калбак чогаалдарның сөзүглелдерин сайгарып билиринче, шиин чогаалының тус-тус эгелерин (омур-хевирлерни, үзүндүлерни), шүлүк чогаалының долу сайгарылгазын сайгарып билиринче угланган; план, тезис, төлевилелдер, шинчилел ажылдар кылыры дээш оондаа өске болур.

Тодаргай үеде хыналда ажылдарның хевирлерин чижеглей берип турар: өөренип турар чогаалының сөзүглелини билири, омур-хевирлерге характеристика берип билири, калбак чогаалдың сөзүглелини сайгарып билири, шиин чогаалының үзүндүлерин сайгарып билири, шүлүк чогаалын долу сайгарып билири; план, тезистер; шинчилел ажылдар, төлевилелдер тургузуп билири, төлевилел-биле долу ажылдап билири; аянның номчулганы күүседип билири.

Хыналданың хевирлери:

- аас-биле долу харыы бээри;
- бот ажыл, удур-дедир хынажыр ажылдар;
- өөренип эрткен чогаалдарына хамаарышкан тест-биле ажылдар;

– дебаттар, дискуссияга киржири, ниити айтырыгларга аас / бижимел харыылаары, литературлуг диктант дээш о.ө.

*Шилчилге аразының үезинде* ажылдарның хевирлериниң чижеглей берип турары: чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан аас болгаш бижимел ажылдарны күүседире, чогаадыкчы ажылдарны чорудары, литературлуг маадырлар мурнундан сөс алыры дээш о.ө.

Хыналда ажылдарның хевирлери:

- өөренип эрткен темаларынга хамаарышкан тест-биле ажылдаар онаалгалар;

– хыналда ажыл;

– чогаадыкчы ажылдар (чогаадыг бижири).

Түңнел хыналда ажыл төрөөн (тыва) чогаал эртеминге чогаадыг бижири.

### **Практиктиг болгаш хыналда ажылдар**

#### **Тест**

Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга, өөрөнгөн чогаалдарынга хамаарышкан билиин хынаар тест хевириниң болгаш тодаргай үеде сайгарылгалыг хыналда ажылдар, оон аңгыда шиитпирлээри чугула кандыг-бир айтырыгга хамаарышкан хыналда ажылдар хевирлери.

#### **Тест ажылдарны хынаары**

«5» деп демдек. Бир эвес өөреникчи айтырыгларга 90-100 % шын харыылап турар болза, салыр;

«4» деп демдек. Бир эвес өөреникчи айтырыгларга 78-89 % шын харыылап турар болза, салыр;

«3» деп демдек. Бир эвес өөреникчи айтырыгларга 60-77 % шын харыылап турар болза, салыр;

«2» деп демдек. Бир эвес өөреникчи айтырыгларга 59 % эвээш харыылап турар болза, салыр.

#### **Чечен чогаал сөзүглелиниң утказын тайылбырлаары**

Бо хевирниң ажылын кандыг-бир чогаалды, чижээлээрге, роман, шии азы шүлүглел, төндүр өөренип турар үезинде эрттирер.

Ажыл бүгү талалыг угланышкынның болганындан өөредилге аңгы-аңгы сорулгаларлыг: литература-сайгарылгалыг болгаш литература эртеминге хамаарышкан сөзүглелдерни номчуп, медреселдиги-биле билип турары, оларны шын ажыглап билирин хевирлээри, чечен чогаалдарга хамаарышкан сайгарылга-шүтүмчүлел, сайгарылга-үнелел кылып, бодунуң амы-хууда бодалын, туружун бадыткалдыг илередип билир,

монолог хевиринге бодалдарын аас болгаш бижимел чорударын сайзырадыры, критиктиг статья бижииринге өөренири дээш о.ө.

Класстың, класста өөреникчилерниң тус-тус онзагай сайзыралынга, сонуургалдарынга, күүседип шыдаар хары-шинээнге дүүштүр ажылдар ниити, бот-тускайлаң азы бөлүктээн бооп болур.

### **Чогаадыг**

Чогаадыг – өөреникчилерниң билиинге даянып, дылының сайзыралын илередир, бодалдарын шын, дес-дараалашкак илередип билирин хынаар, угаап-боданыышкын шинчилиг бижимел ажылдарның бир хевири.

Бижимел ажылдарны күүседири бердинген темадан, ажылдың хевиринден (хыналда ажыл, кичээл үези дээш о.ө.), сорулгалардан, кандыг түңнелдерлиг болурун даап бодап турарындан хамааржыр.

Чогаадыг дараазында билиглерни хынаар:

- а) теманы ажыдып билири;
- б) чогаадыгның темазынга база сорулгазынга дүүштүр бодалдарны бадыткалдыг чижектерлиг дес-дараалаштыр илередип билири;
- в) дылдың ажыглалының өй-чижээн болгаш шын бижилгениң дүрүмнерин сагып билири.

### **Чогаадыгны үнелээри:**

Кандыг-даа чогаадыг ийи демдек-биле үнелеттинер: *биргизи* – утказы болгаш дылының бижээн аянынга дүүшкээ, *ийигизи* – орфографтыг, пунктуациялыг шын бижилгениң дүрүмнерин сагып билири, чазыг чок бижээни болгаш дылдың ажыглалының өй-чижээн билири.

Чогаадыгның утказы дараазында негелделерге дүүштүр үнелелеттинер:

- тема болгаш кол бодалдың дүгжүп турары;
- теманы долу ажытканы;
- барымдаалыг чижектери шын;
- бодалдарның дес-дараалашкаа.

Шын бижээнинге үнелел:

- домактарда сөстөрни болгаш домак тургузуун шын ажыглап билири;
- чугааның аянынга дүүшкээ болгаш сагыш-сеткил илередишкениниң аянны;
- сөстөрниң болгаш бадыткалдыг чижектерниң шын эвес ажыглалы.

Шын бижилгеге үнелел өөреникчинин кылганы частырыгларның санындан илерээр (орфографтыг, пунктуацтыг болгаш грамматиктиг).

*Шын бижилгени үнелээри:*

«5» демдек. Бир эвес өөреникчи бижимел ажылды частырыг чок азы 1 орфографтыг болгаш 1 пунктуацтыг частырыгларлыг бижээн болза, салыр.

«4» демдек. Бир эвес өөреникчи бижимел ажылды 2 орфографтыг болгаш 2 пунктуацтыг азы 1 орфографтыг, 3 пунктуацтыг азы 4 пунктуацтыг азы 3 орфографтыг частырыгларлыг бижээн болза, салыр.

«3» демдек. Бир эвес өөреникчи бижимел ажылды 4 орфографтыг болгаш 3 пунктуацтыг азы 3 орфографтыг, 5 пунктуацтыг азы 7 пунктуацтыг частырыгларлыг бижээн болза, салыр.

«2» демдек. Бир эвес өөреникчи бижимел ажылды «3» демдекке салыр негелделерден хөй частырыгларлыг бижээн болза, салыр.

Чаңгыс дүрүмге частырыглар катаптаттына берген таварылгаларда, частырыгны чаңгыс деп санаар.

*Бижимел ажылдың утказын болгаш бижимел частырыгларын үнелээри:*

«5» демдек. Чогаадыгның темазы дүгжүп турар, барымдаалыг частырыглар чок, сөзүглелдин утказы дес-дараалашкак, дылы байлак, домактарның тургузуу хөй янзылыг, сөс каттыжышкыннарын чиге ажыглааны, ажылдың стильге дүгжүп турары, сөзүглелдин дылының аянны.

«4» демдек. Чогаадыгның темазы долузу-биле дүгжүп турар; барымдаалыг частырыглар чок, утказы дес-дараалашкак бижиттинген; дыл-домаа байлак, домактарның тургузуу хөй янзы ажыглаттынган, сөс каттыжышкыннарының ажыглалы тода; стиль болгаш сөзүглелдин дылы чүүлдешкек, ынчалза-даа бичии-ле частырыг эскертинип турар.

«3» демдек. Чогаадыг темазындан үнүп турар; идеяны чырытканы шын, ынчалза-даа ында кезекте шын эвес ажыглаан барымдаалар бар; сөзүглелде бодалдар дес-дараалашкак эвес, сөс курлавыры чегей, домактарның тургузуу чаңгыс аай, шын эвес сөс каттыжышкыннары таваржып турар; чугааның, сөзүглелдин аяны дүүшпейн турар; ниитизи-биле ажылдың утказында 4-тен хөй чазыглар, 5 хире чугаа чазыглары бар.

«2» демдек. Чогаадыг темазынга дүүшпес; хөй барымдаалыг частырыглар бар; бодалдар дер-дараалашкак эвес, үзүк-чазык, оларның аразында харылзаа чок, шын эвес сөстөр каттыжышкыннары бар; сөс курлавыры чегей, домактар бөдүүн, тургузуг аайы-биле чаңгыс аай хевирниң домактары катаптаттынып турар; чугаа болгаш стиль аяны чүүлдешпейн турар. Ажылдың утказында 6-дан хөй шын эвес чазыглар, 7 чугаа чазыглары бар.

### *Тайылбырлар.*

1. Чогаадыгны үнелеп тура, өөреникчинин ажылдап билиринин бот-тускайлаңын, тус-тус аянын янзылыын, ажылдың тургузуун болгаш дыл-домааның тургузуп билирин кичээнгейге алып. Ажылды бот-тускайлаң угланышкынның, онзагай чырытканы дээш бирги демдээнге бир баллды салып болур.

2. Чогаадыгда теманы долу ажытпаан, өске негелделерни күүсеткени ортумак таварылгада, чүгле утказы болгаш дыл-домаа дээш, бирги демдек эки үнелел албас.

3. Чаңгыс аай дүрүмге дүүшкек улуг эвес частырыглар болгаш өөреникчинин бодунун эдип каан частырыглары чогаадыгның демдээн үнелээринге хамаарылгалыг.

### **Төлевилел кылыр ажыл-чорудулга**

Төлевилел кылыр ажыл-чорудулга – бот-тускайлаң башкарнып ажылдаар аргаларның бирээзи, мурнунда салдырган сорулгаларыңа дүүштүр өөреникчилерни тус-тузунда боду ажылдап өөренирин чаңчыктырар ажылдарны бирээзи.

Төлевилел кылыр ажыл өөреникчилер бот-боттарының аразында таарымчалыг харылзажып билир (найыралчы, ажыл-ишчи байдал), медээ-харылзажылгага өөредилгениң чаа технологияларын ажыглап шыдаар арга-шинээн ыяк билирин сайзырадыр.

Төлевилел кылып ажылдаары – шинчилел ажылының бир хевири; шинчилеп ажылдаарының аргаларын, тускай уг-шин теория болгаш херек кырында күүседип билирин хевирлээр. Шинчилеп өөренир ажылдарның аргаларын шингээдиринге дузалаар.

### **Төлевилелди үнелээри**

Төлевилелдин уjur-утказы үнелээри:

- теманың бүгү талазы-биле ажытканы;
- чыгдырган медээниң уjur-утказы үндезинниг, билдингир;
- чуруктар онзагай, системниг чыып кылдырган;
- слайдылар чурум ёзугаар шын чыып салдырган;
- чогуур түңнелдер киирген слайд бар;
- ажыглаан бүгү ажылдар дугайында библиография кылдырган.

Презентацияның каасталгазы:

- *ниити дизайн-каасталга* – презентацияның уjur-утказының угланышкыны шын, эстетиктиг өй-чижекке дүгжүп, ажылдың уjur-утказы презентация-биле дүүшкек, карышкактар чок;

- *диаграмма болгаш чуруктар* – презентацияда көргүзүглер билдингир болгаш ажылдың уjur-утказы-биле дүгжүп турар;

- *сөзүглел, өң, дөжөк* – сөзүглел номчуттунгур, чараш, дөжөк фон графиктиг чурулгалар-биле дүгжүп турар;
- *даңзы болгаш таблицалар* – даңзы болгаш таблицалар презентацияда чөптүг болгаш чурумга дүүштүр киирттинген;
- *айтылга* – айтылга шупту көстүп турар.

Төлевилелди камгалаары:

- өөреникчинин чугаазы чарт, ажылдың утказынга дүүштүр дес-дараалашкак;
- өөреникчи бодунуң ажылын эки билир.

#### **Төлевилелди үнелээринин байдалдары:**

1. Ажылдың бижиттингенинин чылдагаанын болгаш сорулгазын тодараткан, сорулганы чедип алырының байдалдары болгаш угланышкыннарын, теманың херек кырында ажыглалының чугулазын илереткен (бедик демдээ – 5 балл):

- төлевилелдин сорулгазын күүседири тодараттынмаан – 0 б.;
- төлевилелдин сорулгазы тодараттыг, ынчалза-даа ону чедип алырының угланышкыннарын, ажылдарын көргүспээн, ажылдың планы чок – 1-2 б.;
- төлевилелдин сорулгазын тода чырыттыг, сорулганы чедип алырының ажылдары тодаргай планныг, ажыл шын болгаш план ёзугаар дес-дараалашкак кылдыг, херек кырында ажыглап болурунун үнелиин тодараткан – 3-5 б.

2. Төлевилелдин уjur-уткалыг кезээнде киирген медээлер долу, янзы-бүрү үндезиннерлиг (бедик демдээ – 3 балл):

- библиография чок – 0 б.;
- библиографияда медээ шоолуг хөй эвес – 2 б.;
- ажыл долу, янзы-бүрү үндезиннерден алган медээлерлиг – 3б.

3. Төлевилел чогаадыкчы болгаш сайгарылгалыг хамаарылгалыг кылдыг, ажылдың хемчээли, ажылды күүсеткенинин чаа уг-шии билдингир (бедик демдээ – 7 балл):

- ажыл сайгарылга, түңнел чок, бот-хуузунда чогаадыкчы арга-шинек ажыглаттынмаан – 0 б.;
- ажыл шинчилел эвес, а чүгле чурумал шинчилиг, чогаадыкчы ажылдаар арга-шинээ чырыттынмаан – 2-3 б.;
- ажыл ханы угаап боданышкынныг, сайгарылгалыг болгаш төлевилелде көдүртүнген айтырыгларга, кол бодалга, шиитпирлээр аргаларга хамаарыштыр автордан онзагай, чогаадыкчы хамаарылга илереттинип турар – 4-7б.

4. Төлевилелге хамаарышкан отчётту кылырынга каасталга болгаш немелде

көргүзүг материалдарны шынарлыг киирип турар (бедик демдээ – 5 балл):

- отчет чок азы кылдырган шынары багай – 0-1 б.;
- отчет аас-биле, көргүзүг материалдары чок бердинген – 2-3 б.;
- отчет презентация хевиринде азы сөзүглелдиг файлда бердинген – 4-5 б.

5. Ажылдың сайгарылгазы болгаш түннелдери бердинген (бедик демдээ – 6 балл):

- ажылдың сайгарылгазы чедингир эвес, кырындан кылдырган – 1-3 б.;

а

- ажылдың чорудуу долу, көскү, түңнелдерни сайгарып тургаш, кылдынган – 4-6 б.

6. Авторнуң бот-хуузунда сонуургалы, ооң ажылга хамаарылгазы тодаргай, бот-хуузунда ажылдап билири (бедик демдек – 4 балл):

- авторнуң идепкей чок ажылдаанын илередип турар хоолгалаан ажылдарның бары – 1-2 б.;

- ажыл бот-тускайлаң, ажылга сонуургалдыын, бадыткап турар авторнуң бодунуң ажылдарын болгаш арга-сүмелерин киирген – 3-4 б.

Төлевилелге ниити демдек – 30 балл.

**Төлевилелге ниити түңнел демдек:**

«5» демдек. Өөреникчи алыр ужурлуг 90-100 % баллдан 27-30 баллды ап турар.

«4» демдек. Өөреникчи алыр ужурлуг 90-100 % баллдан 21-26 баллды ап турар.

«3» демдек. Өөреникчи алыр ужурлуг 90-100 % баллдан 15-25 баллды ап турар.

«2» демдек. Өөреникчи алыр ужурлуг 50 % баллдан 14 баллды ап турар.

**Аас-биле харыыларны үнелээри**

Аас-биле харыыларны үнелээринге чогаал эртеминге хамаарышкан быжыг болгаш ханы билиин чугулага алыр.

Шын түңнелди үндүреринге, демдек салырынга харыыларның дараазында хевирлери турарын сүмелеп турар:

- айтырыгларның утказын билип турары, чидии-биле көдүргөн айтырыгларга харыыларның дүгжүп турары;

- харыыларынга чогаал дугайында немелде, шын барымдаалыг медээлерни киирип, шээжи-биле үзүндүлерни чугаалап билири;

- бодунуң бодалдарын бадыткалдыг чижектер-биле шынзыдып, түңнелдерниң үндезинниин тодарадып, чугаалап билири;

- харыызынга херек терминнерни болгаш билиишкиннерни ажыглап билири;

- харыызының тургузуунуң тода илереттинери;

- аянынг номчулганы күүседип билири;

- бодалдарның чиге болгаш тодаргайы, чугааның бедик билиглии.

«5» демдек. Өөреникчи шингээдип турар чогаалының сөзүглелин ханы билир;

болуушкуннарның, маадырларның аажы-чаңы болгаш кылдыныгларын холбаштырып, чогаалдың кол бодалының болгаш эстетиктиг уг-шииниң уjur-утказын тайылбырлап билир; харызынга чогаал сөзүглелин чөптүг кириштирип билир; төөгүлүг үе-биле чогаалды холбаштырып билир; монолог чугааны хостуг күүседип турар; чогаалды сайгарып тура, литература-теориялыг билиин, чаңчылын, арга- мергежилдерни чөптүг ажыглап билир, чогаал сөзүглелин түңнелдер бадыткаарынга кириштирип билири.

«4» демдек. Өөреникчи шингээдип турар чогаалының сөзүглелин ханы билирин бадыткап турар; маадырларның аажы-чаңы болгаш кылдыныгларын харылзаштырып, чогаалдың кол бодалының болгаш эстетиктиг уг-шииниң уjur-утказын тайылбырлап билир. Бодунуң үзел-бодалын, түңнелдерин чогаалдың уткузын бадыткап харылаары, монолог чугааны күүседип билир, ынчалза-даа харызында 2-3 частырыгларны кылып турар.

«3» демдек. Өөренип турар чогаалының уткузын, сөзүглелди ниитизи-биле билип, дылдың чурумалдыг аргаларын сайгарылгага ажыглап, чогаалда кол бодалды илередип турар, ынчалза-даа билии чогаалды долуг сайгарарынга четпейн турар. Харызында элээн каш частырыглар бар, түңнелдер бадыткаарынга сөзүглелди билири чегей, бодунуң харызынга ажыглап шыдавайн турар, номчуурунуң өй-чижээ деңгелге дүүшпейн турар.

«2» демдек. Чогаалдың уткузынга дүүштүр өөрөнгөн чүүлдерни билбейн баар, билии кызы бооп турар; кол маадырларның аажы-чаңын, кылдыныгларын болгаш дылдың чурумалдыг аргаларының уjur-дуязын чогаалдың кол бодалынга шүүштүрүп база эстетиктиг уjur-утказын ажыдып шыдавайн турар, монолог чугааны күүседиринге бергедээр, сөс курлавыры чегей.

### **Бижимел болгаш хыналда ажылдарны үнелээри**

«5» демдек. Өөреникчи ажылды чазыг чок күүсеткен азы 1 улуг эвес частырыгны кылган.

«4» демдек. Өөреникчи ажылды долуг кылган, ынчалза-даа 1 улуг эвес азы 1-2 чазыг кылган.

«3» демдек. Өөреникчи ажылдың чартыын кылган азы 2 улуг; азы 1 улуг болгаш 1 улуг эвес чазыг болгаш 1 четче эвес хары бар; азы 2-3 улуг эвес чазыгларлыг; азы 1 улуг эвес чазыг болгаш 3 долуг эвес хары бар; ажылда частырыг чок, ынчалза-даа 4-5 четче эвес хары бар.

«2» демдек. Өөреникчи ажылдың чартыын күүсеткен, 3 демдек салыр өй-чижектен хөй частырыгларны кылган.

*Тайылбыр:* Өөреникчинин аҗылы онзагай, бот-тускайлаң чогаадыкчы күүсеткен болза, башкы 1 баллды немей салып, бедик деңнелге үнелеп болур.

# ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

## 10 класс

| Кезек                       | Тема                                                                                                                                          | Шак, хуусаа | Өөреникчилерниң ажил-чорудулгазының кол хевирлериниң тайылбыры                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
|-----------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Кирилде                     | Тыва литератураның сайзыралы. Тыва литература XX вектин эгезинде.                                                                             | 1           | Литература критиказының төөгүзү-биле таныжылга; тыва литератураның сайзыраарына оон ролун тодарадыр.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                            |
| «Кижиг»                     | Салчак Калбакхөрекович Тока. Намдары, чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.                                                                            | 1           | С.К. Токаның чогаадыкчы намдарын билдингир чурт баштынчызы, чогаалчы кылдыр өөренир. ТАР болгаш Тыва АССР үезинде чурттуң ниитилел-политиктиг амыдыралы-биле чогаалчының чогаадыкчы ажил-чорудулгазының холбаалы.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                               |
| «Кижиг – ниитилел – күрүне» | С.К. Тока «Араттың сөзү» ийиги номдан эгелер: «Он сургуул», «Улуг Ужар». Үшкү номдан эгелер: «Улуг Москва, амыр-ла», «Улуг өөредилге эгелээн» | 4           | Трилогияның тематиказы. Чогаалдың иштики темаларын тодарадыр: өг-бүле темазы, романда омур-хевирлер системазы. Өөренип турар чогаалының проблемазын, төөгүлүг үе, чечен девискээрин бот-тускайлаң билип турары. Тываның төөгүзүнге хамаарышкан медээлер-биле холбап, чогаалдың сайгарылгазын кылыр.<br>Литература теориязы-биле ажил: тематика, проблематика, мөзү-бүдүш пафозу, омур-хевирлер системазы, композицияның онзагайы, чогаалдың уран-чечен дылы, детальдар. Критиктиг, мемуарларлыг, тайылбырлыг ажилдардан алдынган медээлерни шын ажыглаары. Бодунуң бодаалын план ёзугаар тургузуп билири; чидиг айтырыг көдүргөн угаап-бодаанышкынның чогаадыгны бижири. Бердинген темалыг чогаадыгга херек медээни тып билири. |
| «Кижиг – ниитилел – күрүне» | С.А. Сарыг-оол. Намдары, чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Шүлүк «Өскүстүң чалбары»                                                                | 1           | Тыва литератураның үндөзилекчилериниң бирээзи, Тываның улустуң чогаалчызы, прозачы, драматург, очулдурукчунуң чогаадыкчы намдарын өөренири. «Ак-көк хемниң кижилери» деп кинонуң сценарийиниң авторларының бирээзи. Чогаадыкчы ажылының тыва чоннуң культуразы, хөй-ниитиниң амыдыралы-биле сырый холбаалы. С.А. Сарыг-оолдун чогаадыкчы ажил-чорудулгазының дугайында литература-критиктиг ажилдар-биле таныжылга.                                                                                                                                                                                                                                                                                                             |
| «Кижиг – өг-бүле»           | Философчу болгаш ынакшыл лириказы. «Ынакшыл», «Чараш карак», «Үрезинчигеш»                                                                    | 1           | Чогаалчының философчу болгаш ынакшыл лириказының онзагайларын тодарадыр. Шээжи-биле өөрөнгөн шүлүктөриниң аянның номчулгазы. Лириктиг шүлүктөриниң сайгарылгазы.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                |

|                                      |                                                                                                |   |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |
|--------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------|---|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| «Кижі – ниитилел – күрүне»           | «Аңгыр-оолдун тоожузу»                                                                         | 4 | Бот-намдарлыг чогаалдың ТАР болгаш Тыва АССР үезинде ниитилел-политиктиг байдалдар-биле деңнелгези. Тоожуп турарының онзагайы: маадырның мурнундан тоожууру, чогаалдың шын төөгүлүг үе болгаш бүгү кижі төрелгетенге хамаарышкан уткаын ажыдары. Чогаалда көдүртүнген чугула айтырыгга, болуушкуннарга, маадырларның кылып турар ажил-херектеринге хамаарыштыр бодунун бодалдарын илередип билири. Чогаалдың национал бот-онзагайын, дылының улусчузун тодарадып билири. Чугааның монолог, диалог хевирлеринге чугула темага, чидиг айтырыгларга хамаарыштыр угаап боданыглыг сайгарылгалыг чугааны кылып билири. |
| «Кижі – төөгү – амгы үе»             | «Алдын-кыс»<br>Литература теориязы: Чечен чогаалдың кол-кол методтары.                         | 1 | Өөрөнгөн чогаалының төөгүлүг үе-биле харылзаалыгын ажыдары. Шүлүглелдин тема болгаш идеязын, композициязының онзагайын тодарадыры. Чогаалдың адының символдуг уткаын, кол маадырларның окур-хевирлерин тодаргайлаары. Чогаалдың композициязының элементилери: пейзаж, портрет, интерьерниң салдарлын илередип сайгарары. Тыва литератураның хөгжүлдезинге литературлуг агымнарның салдары. Шүлүглелден үзүндүнү шээжи-биле аяңныг номчууру.                                                                                                                                                                       |
|                                      | А.Адаров<br>«Көшкүн чон»                                                                       | 1 | Россия чоннарының литературазында болгаш тыва литературада чергелешкек болгаш чугула нарын айтырыгларны тодарадыры. Алтай чогаалчы А. Адаровтун чогаадыкчы ажил-ижи-биле таныжары, алтай литератураның сайзыралына оон салдары. «Көшкүн чон» деп шүлүктүн тема, идеязын тодарадыры. Россия чоннарының чогаалдарының деңнелгелиг сайгарылгазын кылыры, авторнун туружун тодаргайлаары.                                                                                                                                                                                                                             |
|                                      | С.Б. Пюрбю.<br>Намдары,<br>чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.<br>«Чангыс сөс дээш»                   | 1 | Тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи С.Б. Пюрбюнүн намдарын болгаш чогаадыкчы делегейиниң арыннарын өөренири. Чидиг айтырыглар көдүргөн шүлүктериниң уткаының делгем хемчээлдиги. Очулга ажылы. Төөгү болгаш литература теориязын холбаштырып шүлүктү сайгарары болгаш уткаын тайылбырлаары (темазы, көдүргөн айтыры, мөзү-бүдүштүн көдүрлүүшкүнү (нафос), окур-хевирлер аайлашкаа, композицияның онзагайы, чогаалдың чурумалдыг аргалары, детальдар). Чугааның монолог, диалог хевирлеринге чугула темага, чидиг айтырыгларга хамаарыштыр сайгарылганы чорудуп билири.                                  |
| «Кижі болгаш өг-бүлө»                | Ынакшыл болгаш философчу лирика. «Күскү ссесерликке», «Белек» «Чуртталганың аялгазы».          | 1 | Шүлүктөрниң философчу ужур-утказын, ынакшыл лириказын бижээниниң бот-тускайлааны илередири. Шүлүктөрниң сайгарылгазы, аяңныг номчулгазы.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                          |
| «Кижі – ниитилел – күрүне»           | «Үем болгаш үе-чергем дугайында»                                                               | 2 | Шүлүглелдин уткаының төөгү болгаш бүгү кижі төрелгетенниң амыдыралы-биле харылзаалыгын ажыдары. Тема болгаш идеяны, композициязының онзагайын тодарадыры. Шүлүглелдин адының символдуг уткаы-биле ажылдаары, кол маадырның окур-хевири болгаш ийиги чергениң маадырларының аттарының онзагайы-биле ажыл. Композицияның кезектериниң онзагайын тодарадыры, шүлүглелдин ниити сайгарылгазы. Биче төрөөн чер-чуртта база Россияда төөгүлүг болуушкуннарга даянып, теманы ажитканы. Төөгүнүн дириг херечизи – Тыва чуртунда хөгжүлдениң оруунун херечизи тоожукчу маадырның окур-хевири.                              |
| «Кижі»<br>Орус литература тыва дылда | А.С. Пушкинниң чогаалдары тыва дылда.<br>«Тураскаал»,<br>«Сибирьже»,<br>«Хоругдаттырган кижі». | 1 | Шүлүктөрниң философчу болгаш мөзү-бүдүш талазы-биле ханы уткалыгын илередири. XIX вектин бирги чартында Россияның ниитилел-политиктиг амыдыралының онзагайларын тодарадыры.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                       |

|                                                                               |                                                                                                      |   |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                              |
|-------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------|---|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
|                                                                               | М.Ю. Лермонтовтун чогаалдары – тыва дылда. «Салгын хемези», «Булуттар», «Төрөөн чурт».               | 1 | Авторнун чогаалдарына даянып, Россияның ниитилел-политиктиг амыдыралының онзагайын тодарадыры. Шүлүктөрнүн аянның номчулгасы. Хостуг-шөлөөн чорук, демисел темаларының илерээшкени.<br>Россия чоннарының чогаалдары болгаш М.Ю. Лермонтовтун чогаал бижиир уран-чечен поэктиг методунун онзагайын деңнээри.<br>Библиотекалар каталогтары, библиографтыг айтыкчылар, Интернет четкилери-биле ажыл. Чугааның монолог, диалог хевирлеринге темага, чидиг айтырыгларга хамаарыштыр. сайгарылганы чорудары.                                                                                                                                                                                                                                                                                       |
| «Кижиги – ниитилел – күрүне»                                                  | О.К. Саган-оол. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.                                                | 1 | Тыва литератураның үндэзилекчилеринин бирээзи О.К. Саган-оолдун намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын өөренири. Төрөөн чер-чуртунун төөгүзүн көргүскени-биле чогаалдарының төөгүлүг үнелии.<br>Тыва литератураның болгаш төрөөн черинин культурлуг амдыралының сайзыралына О.К. Саган-оолдун кириген үлүг-хуузу тодарадыры.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
| «Кижиги – бойдус – бедик сайзырал»                                            | Роман «Дөспөстөр». Боражык биле Хеймер-оолдун омур-хевир, оларның өске маадырлар-биле харылзаазы.    | 3 | Романның тема, идеязын тодарадыры. Тываның ниитилел-культурлуг амыдыралы-биле уран-чечен литератураның харылзаалыгын тодарадыры. Хеймер-оолдун мөзү-бүдүжүндө алыс күзели болгаш аажы-чаңының оон кижиги бооп хевирлеттинеринге салдарын көргүзери. Номчаан чогаалында көдүрттүнген чугула айтырыгларын сайгарып, бодунун бодалын бадыткалдыг илередири, маадырларның ажыл-херээнге, чогаалда болушкуннарга үнелел бээри.<br>Чугула тема, айтырыгларга хамаарыштыр монолог, диалог хевиринге сайгарылганы чорудары. Критиктиг, мемуарлыг литературалар-биле ажыл. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүрген чогаадыг угаап-боданышкын бижири. Темага дүүштүр херек медээни тып билири. Бердинген темалыг чогаадыгга херек медээни тып билири. |
| «Кижиги – ниитилел – күрүне»                                                  | И.У. Бадра. Намдары, салым-чолу, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының оруу.                                | 1 | И.У. Бадраның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының аныяк Тыва республиканың тургустунарына болгаш хөгжүүрүнге, тыва литератураның сайзыраарына салдары.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                            |
|                                                                               | «Арзылаң Күдерек» - төөгүлүг роман                                                                   | 4 | Романның бижиттинген төөгүлүг үндэзиннери-биле таныжылга. Тывага болуп турган хөй талалыг төөгүлүг болушкуннарның база политиктиг амыдыралды көргүскени. Романның жанрының, композициязының бот-тускайлаңын тодарадыры. Чугула тема, айтырыгларга хамаарыштыр монолог, диалог хевиринге сайгарылганы чорудары.<br>Романның сюжедин, маадырларның аажы-чаңын, эпиктиг тоожушкунунун делгемин тодарадыры. Маадырларның омур-хевиринге, чогаалда дылдың уран-чечен аргаларның укур-дузазын тодарадыры. Сөзүглелдин аянның номчулгасы. Чогаалга хамаарыштыр бодунун бодалын илередирде, бодунга план тургузуп билири, херек медээни тып, бижимел ажылды кылып билири.                                                                                                                            |
| «Кижиги – бойдус – бедик сайзырал». Россия чоннарының литературазы тыва дылда | Н.Е. Бельчегешев (Койа Бельчек). «Ырлап тур мен» - төрөөн черинге ынакшылының бир тускай көстүүшкүнү | 1 | Чогаалдың темазы, идеязы. Чогаалдың тыва литературада чогаалдар-биле деннелгелиг сайгарылгазы, авторнун туружу. Номчаан чогаалына хамаарыштыр бодунун бодалын шын тургузуп билири. XX вектин эгезинде тывылган шор литература болгаш Н.Е. Бельчегешевтин чогаадыкчы намдары-биле таныжылга.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
| «Кижиги – ниитилел – күрүне».                                                 | С.Ө. Тамба. Чогаадыкчы ажыл-                                                                         | 2 | С.Ө. Тамбаның чогаадыкчы намдары-биле таныжылга: журналист, чогаалчы, прозачы. «Донгада кадык» деп чогаалдың фольклорлуг үндэзиннери, амгы тыва литературада оон туружу. Чугула                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                              |

|                                                                         |                                                                                                                   |   |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                              |
|-------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
|                                                                         | чорудулгазы.<br>«Мээң байым»,<br>«Амыдырал<br>хеми», «Сөзүм<br>утпа», «Капитан<br>Гастеллога»,<br>«Аалдап четсе». |   | темалар, айтырыгларны чугааның монолог, диалог хевиринге сайгарары.<br>Лириктиг чогаалдарның аянның номчулгазы. Номчаан чогаалының кол бодалынга хамаарыштыр бодунуң бодалын шын тургузуп билири. Шүлүктөрнүн сайгарылгазынга киржири.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                       |
| «Кижиг – бойдус – бедик сайзырал».                                      | «Амыргалаар» - тоожу.                                                                                             | 3 | «Амыргалаар» деп тоожунуң идея, тематиктиг онзагайларын тодарадыры. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр бодунуң бодалын шын тургузары, маадырларның кылдыныгларынга болгаш болуушкуннарга хамаарыштыр үнелел бээри, тоожунуң чидиг айтырыгларын сайгарары.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                        |
| «Кижиг – бойдус – бедик сайзырал».                                      | К.Ч. Тоюң.<br>Чогаалчы<br>дугайында сөс.<br>«Көгөрим»,<br>«Ыраажы кыс».                                           | 2 | Тыва литератураның үндезилекчилеринин бирээзи К.Ч. Тоюңнун чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Чогаалчының лириктиг шүлүктөринин уран-чечен, тускайлаң онзагайы-биле таныжылга. Сөзүглелдерниң хөй талаалыг сайгарылгазы (чогаалдың утказын билип аары - хүлээп аары – сайгарылгазы – номчаан чүүлүн үнелээри). Авторнун туружун тодарадыры. Төрөөн черинге ынакшылды, дылынга хүндүткелди, хамааты туруштуг сеткилди оттуруп кижизидери.                                                                                                                                                                                                                                            |
| «Кижиг – бойдус – бедик сайзырал».                                      | С.С. Сюрюн-оол.<br>«Көк-көк даглар»,<br>«Ак»                                                                      | 2 | С.С. Сюрюн-оолдун чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Шүлүктөрнүн сайгарылгазы, кол бодалдарны ажытканы. Өөренип турар чогаалдарында кижинин үнелээр чүүлдеринге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илередип билири. Төрөөн чер-чуртка тураскааткан база хамааты туруш, бойдус темазынга бижиттинген шүлүктөрнүн поэтиктиг онзагайларын тодарадып билири.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                         |
| «Кижиг – бойдус – бедик сайзырал».                                      | «Ногаан ортулук». Тоожуда экология, мөзү-шынар темалары                                                           | 3 | Бойдус биле кижинин тудуш харылзаалыының дугайында угаап боданыры. Тодаргай болгаш бүгү кижиг төрелгетенге хамаарышкан айтырыглар көдүрген чогаалдарның утказын ажыдары. Ниитилелде чидиг айтырыгларга хамаарыштыр чогаалчының бот-тускайлаң туружу. Чаа сайзыраңгай үе болгаш кижилерниң аажы-чааның дугайында чогаалчының уран-чечен деннеп көргүскени.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |
| «Кижиг – ниитилел – күрүне».                                            | «Тывалаар кускун»                                                                                                 | 4 | Романда ниитилел болгаш мөзү-шынар айтырыгларын көдүргени, хамааты турушту илереткен угланышкыны. Романда мөзү-шынар хевирлээр кол демдектерни илередири. Номчаан чогаалында чидиг айтырыгларны бот-тускайлаң илередип шыдаары, чогаал маадырларының аажы-чаанынга, кылдыныгларынга база чогаалда болуушкуннарга үнелел бээри. Кускуннун овур-хевиринде символ утка, романның адының утказы. Чогаалдың дылының уран-чечени, авторнун бижири аяны. Критиктиг, мемуарлыг болгаш тайылбырлыг литературалар-биле ажыл. Чогаал сайгарылгазынга хамаарыштыр бодунга план тургузуп билири; чидиг айтырыг көдүрген чогаадыг угаап-боданышкын бижири. Чогаадыгның темазынга херек медээни тып билири. |
| «Кижиг – ниитилел – күрүне». Россия чоннарының литературазы тыва дылда. | Р.Г. Гамзатов<br>«Төрөөн дыл»                                                                                     | 1 | Дагестан чогаалчының ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Хамааты болгаш патриотчу чорук темаларын ажытканының онзагайы. Шүлүктүн аянның номчулгазы.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                             |
| «Кижиг»                                                                 | М.Б. Кенин-Лопсан. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Чоннун ёзу-чаңчылдары-биле харылзаазы.                   | 1 | М.Б. Кенин-Лопсанның чогаадыкчы болгаш эртем уг-шиглиг ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Баштайгы шүлүктөринин улустун аас чогаалы-биле холбаалы. Интернет курлавыры, библиографтыг айтыкчылар, библиотекалар каталогтары-биле ажыл.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                          |
| «Кижиг болгаш                                                           | «Сонеттер»                                                                                                        | 1 | Интернет курлавыры, библиографтыг айтыкчылар, библиотекалар                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |

|                                                                  |                                                                                                                                 |   |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                 |
|------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| өг-бүлө»                                                         |                                                                                                                                 |   | каталогтары-биле ажыл.<br>Тыва шүлүк чогаалында «сонет» жанрының тывылганы. Ынакшыл лирикасының онзагайы. Сонет жанрының композициясының онзагайын, уран-чеченин тодарадыры.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |
| «Кижиги – ниитилел – күрүне».                                    | «Чүгүрүк Сарала». Романның бижиттинген төөгүзү. Тыва эртен чүс чылдың 30-40 чылдарында. Чогаал теориязы: роман дугайында билиг. | 3 | Романның композициясының онзагайын тодарадыр, чогаалдың сайгарылгазын чорудары. Кол маадыр Саадактың омур-хевири-биле ажыл. Тыва кижиниң амыдыралында болгаш сагыш-сеткилинде аъттың салдарын илередири. Чоннар аразында найыралды чурааны. Тыва литератураның төөгүзүндө роман жанрының тывылганы болгаш сайзырап эгелээни-биле таныжылга. Тыва литературада бижиттинген романнар. Роман жанрының хевирлери: ниитилел-психологтуг, философчу, төөгүлүг, фантастиктиг, шүлүктүү роман дээш оон-даа өскө.                                                                                                                                                        |
| «Кижиги – ниитилел – күрүне».                                    | «Буян-Бадыргы». Төөгүлүг көскү күрүне баштыңы. Буян-Бадыргының омур-хевири.                                                     | 4 | Тыва чоннуң ниитилел-политиктиг амыдыралы-биле уран-чечен литератураның аразында харылзааларын тывары. Номчаан чогаалында чидиг айтырыгларны тып үндүрүп, оларга хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип, маадырларның омур-хевиринге, кылдыныгларына база чогаалда болуушкуннарга үнелел бээри.<br>Кол маадырның иштиги делегейиниң нарын байдалы. Өөренип турар чогаалдарда үнелиг чүүлдерге бодунуң хамаарылгазын тодаргайлап илередири.<br>Критиктиг, мемуарлыг, тайылбырлыг литературалар-биле ажыл. Төлөвилел тургузары, бодунуң бодалын, туружун илередиринге таарыштыр план тургузуп алыры. Темазы тодаргай төлөвил-биле ажылдаарына херек медээни тывары. |
| «Кижиги – бойдус – бедик сайзырал».                              | Ю.Ш. Кюнзегеш. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Ю.Ш. Кюнзегештин шүлүк чогаалы. «Саргатчай», «Тожу кижиги хоорайда».       | 2 | Ю.Ш. Кюнзегештин тыва шүлүк чогаалының сайзыралына киирген үлүг-хуузу. Шүлүктөргө тематикасының онзагайы. Чогаалчының иштиги делегейин ооң чогаалдарына даянып тодарадыры. Шүлүктөргө сайгарылгазы, тема, идея, уран-чечен аргаларны тодарадыры.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                |
| «Кижиги – ниитилел – күрүне».                                    | «Шүлүктөргө дөзези», «Арат оглу ужуп үнген», «Ожук даштары».                                                                    | 2 | Тыва шүлүк чогаалында чаа хевир – ожук даштарын өөренири. Шүлүктөргө сайгарылгазы. Шүлүктөргө уран-чечен детальдарның салдарын тодарадыры.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |
| «Кижиги – ниитилел – күрүне». Орус литература тыва дылда         | Т.Г. Шевченко. «Дүш», «Чагыг».                                                                                                  | 1 | Чогаалчының намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. «Дүш» деп шүлүктө удурланышкак деңнелгениң дузазын тодарадыры. Шүлүктөргө чажыт утка киргенин илередири.<br>Шүлүктөргө композициязын, идеялиг утказын ажадыры.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| «Кижиги»                                                         | Ю.Ш. Кюнзегеш. «Шүлүкчүнүң орнукшулу ыржым, шириин». Чогаал теориязы: тыва литература критикасының дугайында.                   | 2 | Шүлүктүң сюжединиң онзагайын тодарадыры. Лириктиг шүлүктөргө аянның номчулгазы. Башкызына мөгейиг мотивиниң үндезиннерин тодарадыры. Уран-чечен аргаларны илередири, шүлүктүң сайгарылгазын чорудары.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           |
| «Кижиги – бойдус – бедик сайзырал». Орус литература – тыва дылда | С.П. Щипачев. «Улуг-Хем», «Кызыл», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...»                                                       | 1 | Чогаалдарда чечен үе болгаш чечен девискээрниң тайылбыры. Чогаалдарда найырал темазын ажитканының онзагайы: фронтовик-чогаалчы С.Щипачев болгаш Тыва 1943 чылда. Шүлүктөргө аянның номчулгазы.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
| «Кижиги – бойдус –                                               | Э. Хемингуэй «Ашак биле                                                                                                         | 1 | Чогаалда пейзажтың салдары, мөзү-бүдүш айтырыгларын ажадырына детальдарының уjur-утказын тодарадыры. Янзы-                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |

|                                                                     |                                                                  |       |                                                                                                                                                                                                                                                      |
|---------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------|-------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| сайзырал». Даштыкы болгаш делегей литературазы тыва дылда           | далай»..                                                         |       | бүрү медээлер, номнар, энциклопедиялар, Интернет четкилери- биле ажыл.                                                                                                                                                                               |
| «Кижини болгаш өг-бүлө». Россия чоннарының литературазы тыва дылда. | М.Н. Чебодаев «Крепин». Чогаалда улусчу ёзу-чаңчылдарны чурааны. | 2     | Чогаалчы, прозачы, очулдурукчу, СССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кижигүнү М.Н. Чебодаевтин чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Тыва болгаш өске национал литератураларда чаңчылчаан куда ёзулалдарының көргүскениниң онзагайларын тодарадыры. |
| «Кижини – ниитилел – күрүне»                                        | Литература – амыдыралдың көрүнчүү.                               | 1     | Бөлүктөп болгаш коллективтик ажылдаары. Номчаан, өөрөнгөн чогаалдарына бодалдарын илередир планны тургузуп билири, өөрөнгөн чогаалдарына хамаарышкан төлевилелдерни тургузары. Төлевилелдин темазына херек медээни тып билири.                       |
| Ниитизи-биле:                                                       |                                                                  | 68 ш. |                                                                                                                                                                                                                                                      |

**11 класс**

| <b>Блок</b>                            | <b>Тема</b>                                                                                                                                | <b>Шак, хуусаа</b> | <b>Өөреникчилернин ажыл-чорудулгазының кол хевирлеринин тайылбыры</b>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
|----------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Кириилде. «Кижиге – ниитилел – күрүне» | Тыва литератураның амгы үеде байдалы.                                                                                                      | 1                  | Амгы тыва литератураның сайзыралының онзагайларын тодардыры. Амгы тыва чогаалчыларның бот-намдарына хамаарышкан чугула медээлер болгаш бот-хуузунун аяны-биле таныжылга. Тыва литератураның сайзыраарына литературлуг каттыжышкыннарның салдарлыын тодардыры. Бодунуң өөредилгезинин болгаш билип алышкынының сорулгаларын тургузуп алыры.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                             |
| «Кижиге»                               | К-Э.К. Кудажы. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.                                                                                       | 1                  | К-Э.К. Кудажының намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Амгы тыва литератураның сайзыраарына чогаалчының туружу. К-Э.К. Кудажының чогаалдары-биле таныжылга.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                             |
| «Кижиге – ниитилел – күрүне»           | К-Э.К. Кудажы. «Уйгу чок Улуг-Хем» (роман-эпопеядан эгелер). Романның адының идеялиг утказы. Буянның мөзү-бүдүш оруктарының дилээшкыннери. | 4                  | Ужур-утказынга болгаш хевиринге даянып чогаалдың ниити сайгарылгазын кылыры. Роман-эпопеяда тыва күрүнениң салым-чолун, боттуг барымдаалар болгаш кол маадырларның окур-хевиринге, чогаалда төөгү-революстуг угланышкынынга даянып тодарадыры. Чогаалда эрге-дужаал болгаш чон аразында кадыг-дошкун шынның амыдыралды, харылзааларны, кижиге чүдүүр чорукту чураанының онзагайын тодарадыры. Чогаалдың сөзүглели, композициязы болгаш окур-хевирлер-биле ажыл. Чылдың аңгы-аңгы үелеринде Улуг-Хемниң чурумалын илереткен символдуг утка-биле ажылдаары. Критиктиг, мемуарлыг болгаш тайылбырлыг литературалардан медээни тып, шын шилип, эде кылып, ажыглаар сорулгалыг ажылды чорудары. Чогаалга хамаарыштыр бодунуң бодалын илередирде, план тургузуп билири; чидиг айтырыг көдүрген чогаалдыг угаап-боданышкын бижири. Бердинген темага херек медээни тып билири. |
| «Кижиге болгаш өг-бүле»                | К-Э.К. Кудажы. «Долуманың хуулгаазыны». Чогаал теориязы: Комедия – шии чогаалының бир хевир.                                               | 4                  | Чогаалдың тема, идеязы. Комедияның сөзүглелин номчууру, окур-хевирлерни болгаш чогаалдың композициязын ажылдап кылганының онзагайын тодарадыры. “Бичии кижиниң овуру” деп билишкын дугайын угаап боданыры, комедияны орус чогаалдар-биле деңнеп сайгарары. Комедияның дылының уран-чечени, чугула идеялиг салдарын илередип тайылбырлаары. Комедия жанрның хевирлери: окур-хевирлер комедиязы, байдалдар комедиязы.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |
| «Кижиге – ниитилел –                   | Е.Т. Танова. «Дошкун                                                                                                                       | 4                  | Тываның улустуң чогаалчызы Е.Т. Танованың намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Чогаалчы                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                |

|                                                                  |                                                                                                         |   |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
|------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------|---|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| күрүне»                                                          | чылдарның чазы». Тоожуда репрессия темазы.                                                              |   | дугайында чугула медээлерни өөренири. Тыва литературада репрессия темазын ажытканы. Чогаалдың утказы биле хевирин чүүлдештир сайгарылгазы. Маадырның овор-хевиринин онзагайын илередири, авторнуң туружу. Репрессия чылдарын чурттап эрткен салгалдың коргунчуг салым-чолунуң дугайында угаап боданышкын.                                                                                                                                                                                        |
|                                                                  | В.Б. Монгуш «Каткы бажы каткан эвес». Литература теориязы: Сатира, юмор жанрының дугайында.             | 2 | В.Б. Монгуштуң намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы, каттырынчыг болгаш дузаашкынныг чогаалдары-биле таныжылга. «Каткы бажы каткан эвес» деп чогаалдың тема болгаш идеязын тодарадыр. Сөзүглел-биле ажыл, композицияның болгаш овор-хевирлеринин онзагайын тодарадыры. Улустуң аас чогаалының чогаалчы болу бээринге салдары. Ниитилел амыдыралының четпестерин “чанагаштаары”, каткы өттүр карак чажын көргүзери – юмор жанрының чажыт сорулгазы.                                               |
| «Кижичи – бойдус – бедик сайзырал»                               | С.В. Козлова «Чаражын аар», «Агы». «Агы» деп шүлүктө кижичи биле бойдустуң харылзаазы.                  | 1 | С.В. Козлованың намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. «Чаражын аар» деп шүлүктүң идеялиг угланышкынын тодарадыры. Шүлүктөргө ужура-утказын болгаш хевир тургузуун сайгарары. Тыва чоннуң чаңчылдары болгаш ёзулалдарына авторнуң хамаарылгазы. С.В. Козлованың шүлүктөрүндө - тыва чоннуң делегей көрүүшкүнүнүн илереп келгенин тодарадыры.                                                                                                                                       |
| «Кижичи – ниитилел – күрүне»                                     | С.В. Козлова шүлүглел «Сыра».                                                                           | 1 | Шүлүглелдин утказын болгаш хевир-тургузуунун онзагайын сайгарары. Тема, идеязы. Чогаалдың сюжединде, композициясында онзагайларны илередири. Кол маадырның овор-хевирин боттуг амыдыралдан алган бадыткал, Тывага билдингир чораан хамның ук-ызыгуурун тодарадыры. Чогаалда монолог, диалог, детальдарның салдарын илередири. Дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадыры.                                                                                                                            |
| «Чогаалчы – ниитилел – күрүне».                                  | Тываның орус дылдыг чогаалчылары (допчулал).                                                            | 1 | Тываның орус дылдыг чогаалчыларының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле допчу таныжылга. Амгы үениң орус дылдыг чогаалчылары: Г.И. Принцева, Э.Б. Цаллагова, В. Бузыкаев, Е. Антүфьев болгаш өскелеринин-даа чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын өөренири.                                                                                                                                                                                                                                                 |
| «Чогаалчы – бойдус – бедик сайзырал». Орус литература тыва дылда | С.А. Есенин «Сыгыт дегбээн торгу харны дүвүлөндир».                                                     | 1 | Сөзүглелден чогаалчының бот-тускайлаң аянын тодарадыры: уян сырынналды, ажык-биле миннири, төрөөн чери биле чогаалчының сагыш-сеткилинин тудуш харылзаазы. Сергей Есениннин чогаалдарының тыва дылче очулгазы-биле таныжылга. Библиотекаларда каталогтар болгаш Интернет курлавырлар-биле ажыл.                                                                                                                                                                                                  |
| «Чогаалчы болгаш өг-бүлө»                                        | М.Б. Доржу. Чогаалчы дугайында сөс. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. «Тыва аъттар». | 1 | Москваның М.А. Горький аттыг литература институтунуң баштайгы тыва доозукчунуң намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Чогаалчының чогаал бижиир онзагай тыва аянын илередири. Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының ниитилел, культура амыдыралы-биле харылзаазы. Шүлүктүң тема, идеязы. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында тыва чоннуң патриотчу шимчээшкени. Чогаалдың хевир-тургузуг, утка талазы-биле сайгарылгазын чорудары.                                          |
| «Чогаалчы – бойдус – бедик сайзырал»                             | М.Б. Доржу «Ава сүдү».                                                                                  | 1 | Чогаалдың аянның номчулгазы. Чогаалдың долу сайгарылгазын кылыры. Дылдың чурумалдыг аргаларының салдарын тодарадыры.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                             |
| «Чогаалчы – бойдус – бедик сайзырал»                             | А.А. Даржай. Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. «Далайны мен караам-биле көрбээн мен».                        | 1 | Тываның улустуң чогаалчызы А.А. Даржайның хөй талалыг чогаадыкчы ажыл-ижи-биле таныжылга. Төрөөн тыва дылды сайзырадырынга, камгалаарынга, киирген улуг үлүг-хуузу. Төрөөн чер, тыва чон, төрөөн дыл дугайында чогаалдары-биле таныжылга. Мөзү-шынар, арын-нүүр, ынакшыл болгаш найырал темаларында бижээн чогаалдарының бижиттингенинин онзагайы, чогаалчының тускай аяны. Чогаалчының чогаадыкчы салым-чаяанының эртемнер болгаш янзы-бүрү культуралар аразында харылзааларга: чогаал – төөгү, |

|                                                                             |                                            |   |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                              |
|-----------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------|---|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
|                                                                             |                                            |   | чогаал – философия, чогаал – уран чүүлдүн хевири, чогаал – делегейниң уран-чечен культуразы илереп турарын тодарадыры.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                       |
| «Чогаалчы – ниитилел – күрүне»                                              | «Дазыл»                                    | 2 | Мөзү-шынар темазын «Дазыл» деп шүлүктээн прозада илереп кээриниң онзагайын тодарадыры. Чогаалдың хевир, тургузуг, утка талазы-биле сайгарылгазын кылыры. Күженишскиниң монолог хевиринде Дазылдың чагыы – чогаалдың үндезин сайгарылгазы болуп турарын ылавылаары. Композицияның онзагайын, бойдус болуушкуннарының чурумалын кижиниң сеткил хайныышкынның байдалын тодарадыр арга бооп турарын тодарадып билири. Чогаал маадырының угаап боданыышкынының онзагай талаларын, оон туружун авторнуң туружу-биле деңнеп сайгарары. Дазылдың овуру болгаш авторнуң көрүжү.<br>Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүрген чогаадыг угаап-боданыышкын бижири. Бердинген темалыг чогаадыгга херек медээни тып билири. |
| «Чогаалчы – бойдус – бедик сайзырал»                                        | «Хемнер бирде...»                          | 1 | Шүлүктүң идея-тематиктиг угланыышкынын болгаш философчу бодалдың эгезин илередири. Чогаалдың хевир, тургузуг, утка талазы-биле сайгарылгазын кылыры. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүрген чогаадыг угаап-боданыышкын бижири. Темага дүүштүр херек медээни тып билири.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |
| «Кижиг болгаш өг-бүлө»                                                      | «Игил ыызы»                                | 2 | Чогаалчының ажыл-чорудулгазының тыва аян-хөөннүү, бот-тускайлаң көрүжүн илередири. Сөзүглелди номчууру, идея болгаш темалыг угланыышкынын, философчу бодалдың илерээшскинин тодарадыры. Шүлүглелдин сайгарылгазын кылыры: композициязының онзагайы, сюжеди, дылының чурумалдыг аргаларының ажыглалы, бижиттинген аяны: катаптаашкыннар, монологтар, диалогтар. Чогаалда улустуң аас чогаалының үндезиннерин тодарадыры. Шүлүглелде эртемнер болгаш уран чүүлдүн хевирлериниң аразында харылзаалар: литература болгаш уран чүүлдүн хевири. Игилдин аялгаларының онзагайларын илередири.                                                                                                                                                                       |
| «Кижиг – ниитилел – күрүне»                                                 | «Четкер четкизи»                           | 3 | Чогаалда көргүскен үениң: совет үе соонда амыдыралдың онзагайын, шынның талаларын илередири. Чогаалдың тема болгаш идеязын тодарадыры. Чогаалдың хевир, тургузуг, утка талазы-биле сайгарылгазын кылыры. Чогаалдың маадыры – көдээ оол Кежиктин сеткил-сагыжында арыг бодалдарын илередири. Чогаалда маадырларның аразында чидиг чөрүлдээлерге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын, көрүжүн бадыткаары..<br>Медээни шын тып, аайлап, ажыглаар сорулгалыг критиктиг, мемуарлыг, тайылбырлыг литературалар-биле ажыл. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүрген чогаадыг угаап-боданыышкын бижири. Темага дүүштүр херек медээни тып билири. Бердинген темага медээлерни тып билири.                                  |
| «Кижиг – ниитилел – күрүне». Даштыкы болгаш делегей литературазы тыва дылда | Чинагийн Галсан «Дошкун чылдарның тоожузу» | 1 | Моол чогаалчы, этниктиг тыва Шыныкбай оглу Чурук-Увааның хөй талалыг намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Бүгү-ле чараш чүүлге ынакшылын илереткен чогаалдарының национал сүүзүнүн, дөзүн, төрөөн черин алгаанын илередири.<br>Чогаалдың идеязы, темалыг угланыышкыны болгаш авторнуң чуртталгаже философчу көрүжүн тодарадыры.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                              |
| «Кижиг»                                                                     | В.С. Серен-оол. Чогаадыкчы намдары.        | 1 | В.С. Серен-оолдун намдары болгаш катап-татамсал салым-чаяаны, тускайлаң үнү-биле таныжылга. Тыва чогаалдың, уран чүүлдүн сайзыралының төөгүзүндө чогаалчының кириген үлүг-хуузу. Авторнуң шүлүктериниң онзагайлары, тыва шүлүк чогаалында кириген жанр болгаш хевирлериниң хөй талалыгы-биле таныжылга: дөрттөөн одуруглар, верлибрлер, сонет, сонет чечээ, хокку, монолог, диалог болгаш о.ө.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                               |

|                                                                             |                                                                                                   |   |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     |
|-----------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------|---|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
|                                                                             |                                                                                                   |   | Тыва шүлүк чогаалында чаа хевир, жанр тургузар талазы-биле В. Серен-оолдун чогадыкчы дилээшкиннерин шинчилээри: «илиглер», «сөөмнер», «карыштар», «кырылар», «төш чартыктары», «кулаштар».                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                          |
|                                                                             | В.С. Серен-оол<br>«Сыгыттың аяны»,<br>«Аржаанның аялгазы».                                        | 1 | В. Серен-оолдун шүлүк чогаалында чаа идея, тема, окур-хевирлер-биле таныжылга. «Сыгыт», «хөөмейниң» тыва уран чүүлдун сайзыралына салдарын тодарадыры, тыва чоннун уран чүүлүнүн чаңчылчаан хевири, катаптанымас хевири деп бодалдың мөзү-бүдүш айтырыглары-биле холбаалыг илерээнин чогаалда көргүскени.<br>Аржаанның өмүнээзинден кижилерге чагыг аянының дыңналып келири, шүлүктүн тургузуунун онзагайы. Монолог хевиринге илереп келген кижини болгаш бойдус теманы ажытканының онзагайы. Чогаалда лириктиг маадырның иштиги делегейин ажыдарына чугаанын монолог хевирин ажыглааны, авторнун боттук амыдыралда болуушкуннарга хамаарылгазы. Чогаалга хамаарыштыр бодунун бодалын илередирде, план тургузары; чидиг айтырыг көдүргөн чогаадыг-чурумалды билири. |
| «Кижини – ниитилел – күрүнө»                                                | «Мээң Тывам»                                                                                      | 1 | Чогаалдың тема, идеяын болгаш кол окур-хевирлерин тодарадыры. Кижини биле бойдустун аразында харылзааны чугаанының онзагайы. Бойдустун болуушкуннарга даянып, чогаалдың идеяын, кижиниң иштиги делегейинин сеткил хайныышкынын байдалын илередир арга дээрзин көргүскени. Чогаалдың дылының чурумалдыг аргалары-биле ажыл.<br>Шээжи-биле аянын номчулга. Кыргырыг, айтырыг домактарының идеяныг утказы. Медээни шын тып, аялап, ажыглаар сорулгалыг критиктиг, мемуарлыг, тайылбырлыг номнар-биле ажыл.<br>Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүргөн чогаадыг угаап-боданыышкын билири. Теманы дүүштүр херек медээни тып билири. Бердинген теманы херек медээни тып билири.                                          |
| «Кижини – ниитилел – күрүнө». Даштыкы болгаш делегей литературы тыва дылда. | У. Шекспир<br>«Сонеттер», «Ромео биле Джульетта». «Ромео биле Джульетта» - тыва театр сценасында. | 1 | У. Шекспирниң чогаалдарының тыва дылда очулгазы-биле таныжылга. Чогаалчының чогадыкчы ажыл-херээ. Ниитилел амыдыралының барымдаалары-биле чүүлдеширери.<br>С.Б. Пюрбюнүн тыва дылче очулгазы-биле «Ромео биле Джульетта» деп трагедия-биле таныжылга. В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының сценасына «Ромео биле Джульетта» деп трагедияны салып турганына хамаарыштыр чүүлдер чыып, таныжары.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     |
| «Кижини – ниитилел – күрүнө»                                                | Э.Л. Донгак.<br>Намдары, чогадыкчы ажыл-чорудулгазы. «Эрги хонаштар». Романда чаа амыдырал.       | 3 | Э.Л. Донгактың намдары, бот-тускайлаң дидим үнү-биле таныжылга. Романың тема, идеясы. Чогаалчының чогадыкчы ажыл-ижиниң ниитилел болгаш культура амыдыралындан бадыткалдар-биле холбап таныжары. Чогаалда чечен үе болгаш чечен девискээрни тодаргайлаары. Кижиниң иштиги делегейин, чуртталганың үнөзиче көрүжүн, улустун ёзу-чаңчылдарга онзагай хамаарылгазын тодарадыры. Чогаалга хамаарыштыр бодунун бодалын илередирде план тургузуп билири.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
|                                                                             | М.Б. Көжелдей.<br>Намдары, чогадыкчы ажыл-чорудулгазы. «Төрөөн чурттан ыракка».                   | 3 | М.Б. Көжелдейниң чогадыкчы намдары-биле таныжылга. «Эремаа», «Часкы хаттар», «Шын кайдал?», «Төрөөн чурттан ыракка» деп номнары-биле таныжылга. Чогаалчының бот-тускайлаң билири аяны. «Төрөөн чурттан ыракка» деп тоожунун тема, идеяын тодарадыры. литература төөгүзү болгаш литература теориясы-биле холбап, чогаалдың утказын болгаш сайгарылгазын кылары (тема, көдүртүнгөн чидиг айтырыг, мөзү-бүдүш пафозу, окур-хевирлер, композициязының, дылдың уран-чечен аргаларының болгаш детальдарының онзагайлары). Кайгал Мартаажыктың окур-хевирин, ооң иштиги делегейин ажытканын илередири. Тоталитарлыг күрүнө кижиниң коргунчуг салым-чолун көргүскөн теманы ажыткан аргаларын тодарадыры.                                                                    |

|                                   |                                                                                |   |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                       |
|-----------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------|---|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
|                                   |                                                                                |   | <p>Тургускан план ёзугаар чогаалдың утказын чугаалаары.</p> <p>Медээни шын тып, аайлап, ажыглаар сорулгалыг критиктиг, мемуарлыг, тайылбырлыг номнар-биле ажыл.</p> <p>Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүргөн чогаадыг угаап-боданышкын бижири. Темага дүүштүр херек медээни тып билири. Бердинген темалыг чогаадыгга (төлевилелге) херек медээни тып билири.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |
|                                   | Ш.Д. Куулар «Баглааш» романдан эгелер. Литература теориязы: чурумалдыг символ. | 4 | <p>Ш.Д. Кууларның чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Чогаалдың адының идеялиг утказын тодарадыры. Баглаашты мерген угаанныг өгбенин овор-хевир кылдыр, мөңгө үенин символу кылдыр көргүскенин тодарадыры. Чогаалдың утказын тыва чоннуң ёзу-чаңчылдары, политиктиг амыдыралы болгаш ниитилелде барымдааларга холбаштырып тайылбырлаары. Эзимниң, Хадыңның, Черниң, Кижиниң, Үениң овор-хевирлери-биле ажыл. Чоннар аразында найырал темазын ажитканы, Ада-чурттун Улуг дайынының чылдарында тыва чоннуң интернационалчы шимчээшкени болгаш патриотчу сеткил-сагыжын көргүскенин онзагайы.</p> <p>Чогаалдың утказының ханы болгаш алыс шынныг уjur-утказы.. Символдарның тема болгаш идеяны тодарадырынга салдары.</p> |
|                                   | И. Кузнецов «Эки турачы тыва кыстар»                                           | 2 | <p>И. Кузнецовтун чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Фронтвик чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында дайын темазының уjur-утказын тодарадыры. Ровно дээш тулчушкунга тыва эки-турачыларның маадырлыг чоруун, тодаргай төөгүлүг болгаш бүгү ниитилел чергелиг чидинг айтырыгны чогаалда көргүскени. Тургускан план ёзугаар чогаалдың утказын аас-биле дамчыдары база сайгарылгалыг бижимел ажылдарны кылыры.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                          |
| «Кижиг – бойдус – бедик сайзырал» | А. Үержаа «Ынак-тыр мен».                                                      | 1 | <p>А.Үержааның чогаадыкчы намдарын өөренири. Амгы тыва литературада чогаалчының туружун тодарадыры. Чогаалчының шүлүктеринде дылының чончузу, катап-таттынмас овор-хевирлер. Шүлүктөргө философу уjur-утказын тодарадыры: үе маанының дүргенин дугайында, кижилерниң салым-чолу, мөзү болгаш этиктиг чөрүлдээлер дугайында бодалдар, чидиг айтырыглар. Шүлүктүн аянныг номчулгазы. Чогаалдың сайгарылгазын кылыры.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                |
|                                   | «Хараган», «Хээлер».                                                           | 2 | <p>Чогаалчының шүлүк чогаалында хамааты лириканың онзагайы. Философу чидиг айтырыгларга хары бээри, бойдус болушкуннарының овор-хевирлериниң чогаалдың идеязын тодарадыр арга бооп турары. «Хээлер» деп шүлүктүн адының утказы, уран-чечен детальдар. Лириктиг кирилде, адалгалар болгаш дылдың уран-чечен аргаларының уjur-утказын тодарадыры.</p> <p>А.Үержааның чогаадыкчы ажылының дугайында литература-сайгарылгалыг статьялар-биле ажыл.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                    |
| «Кижиг – ниитилел – күрүне»       | М.М. Дуюнгар «Мөчөк ирей» (чечен чугаа).                                       | 3 | <p>М.М. Дуюнгарның чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Проза чогаалдарында мөзү-шынар айтырыглары.</p> <p>«Мөчөк ирей» деп чечен чугааның тема, идеязын тодарадыры. Литература төөгүзү болгаш литература теориязынга даянып, чогаалды сайгарары (тема, көдүрттүнгөн чидиг айтырыг, мөзү-бүдүш пафозу, овор-хевирлер, композициязының онзагайы, уран-чечен аргаларның, детальдарның онзагайлары).</p> <p>Кол маадырның иштиги сагыш-сеткилиниң монологун тодаргайлаары. Чогаалда болушкуннарга хамаарыштыр авторнун туружу, маадырларның иштиги сагыш-сеткилин көргүзерде, чогаалчының салым-чаянныын илередири. Чечен чугааның утказын аас-биле дамчыдарда, план тургузары, аңаа дүүштүр бижимел ажылды кылыры.</p>    |
|                                   | М.М. Дуюнгар «Чалбак-Мыйыс».                                                   | 2 | <p>Чалбак-Мыйыс деп сарлыктын овор-хевирин кижилерниң аажы-чаңының шынарларын илередир арга кылдыр алганын тодарадыры.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                            |

|                                                          |                                                                               |   |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                 |
|----------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------|---|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
|                                                          |                                                                               |   | Чогаалда көдүртүнгөн айтырыгларга, маадырларның кылдыныгларынга база болуушкуннарга хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илередири. Маадырның иштики сагыш-сеткилинин чөрүлдээлерин болгаш даштыкы байдалын көргүскенинин онзагайын илередири. Чечен чугааның идея болгаш темазын тодарадыры, улуг тура болгаш бот тогдунар аажы-чаңны сойгалаанын илередири.                                                                                                                                                                                                                                         |
| «Кижиги – ниитилел – күрүне». Орус литература тыва дылда | М. Джалиль «Өөрүшкүнүн сөөлгү ыры»                                            | 1 | Чогаалчының чогаадыкчы ажылы-биле таныжылга. Чогаалдың сайгарылгазы, өөренип турар чогаалынга хамаарыштыр бодунуң туружун, бодалын илередип билири.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                             |
| «Кижиги – бойдус – бедик сайзырал»                       | Э.Б. Мижит. «Сээк», «Шыйлашкын», «Ары», «Мергежилге», «Дүрбүүшкүннүн дүрүмү». | 1 | Э.Б. Мижиттин чогаадыкчы ажылы-биле таныжылга, оон амгы тыва литератураның сайзыралынга кириген үлүг-хуузу тодарадыры. Э.Б. Мижиттин чогаадыкчы делегейин илередири: чогаалчы, прозачы, драматург, эссеист, очулдурукчу. Өөрениген чогаалдарынга хамаарыштыр сөзүглелдерге даянып, бодунуң бодалын бадыткалдарлыг илередип билири. Амгы тыва шүлүк чогаалының сайзыралынга Э.Б. Мижиттин кириген чаарткычы салдары.                                                                                                                                                                             |
|                                                          | Э.Б. Мижит. «Дугуй», «Аъттыг кижиги», «Кайда силер?», «Кыйгы».                | 1 | Шүлүктөргө тема, идеясын тодарадыры. Лириктиг маадырның иштики делегейин ажыдарда, <i>дугуйнун, чылгычынын, доозуннун, чаппаннын</i> дээш оон-даа өске омур-хевирлерни ажылгааны авторнун чогаадыкчы салым-чаяаннын илередип турарын тодарадыры. Символдуг омур-хевирлер, философчу бодалдарны ханы сайгарып, чогаалдарның онзагайын илередири. Шүлүктөөн прозаларның аянныг номчулгазы.                                                                                                                                                                                                        |
| «Кижиги болгаш өг-бүлө»                                  | Э.Б. Мижит. «Иениң ынакшылы».                                                 | 2 | Чогаалдың темазының дугайында угаап-бодашкын. Шиини номчуп, омур-хевирлерниң ай-бажын тодарадыры. Номчаан чүүлүнге хамаарыштыр бодунуң үнелелин илередип билири. Тываның амгы культурлуг амыдыралында чогаалдың туружун илередири. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүргөн чогаадыг угаап-боданышкын бижири. Темага дүүштүр херек медээни тып билири. Бердинген темалыг чогаадыгга (төлевилелге) херек медээни тып билири.                                                                                                                     |
| «Кижиги болгаш өг-бүлө»                                  | И.Б. Иргиттин лирикасы. «Ынакшылдың сүлдеси», «Сылдызым сен».                 | 2 | И. Б. Иргиттин намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу. Чогаадыкчы делегейинин хөй янзылы. Ынакшыл темазын чырытканының онзагайы. Шүлүктөргө сайгарылгазы.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           |
| «Кижиги – ниитилел – күрүне»                             | А.С. Бегзин-оол «Ачам биле Алаш хемим», «Ачамның чагы», «Философ».            | 2 | А.С. Бегзин-оолдун чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Чогаалчының бижири тускай аяны. Шүлүктөргө онзагайы, дылының чончузу, омур-хевирлерниң хөй янзылы Шүлүк болгаш шүлүкчү, үе болгаш мөңгө үе билишкин дугайында философчу бодалдары. Ынакшыл, биче төрөөн чер-чурт темазына бижээн шүлүктөргө өске тыва шүлүкчүлөргө чогаалдары-биле деңнээри. Авторнун лирикасында чөрүшкөк угаап-бодашкынныг: <i>угаанның хулээп алышыкынын, чүректин кыйгызын</i> илереткенинин онзагайын тайылбырлаары. Шүлүктөргө ада кижинин омур-хевирин философчу угаап-бодашкынныг дамчытканын сайгарары. |
| «Кижиги»                                                 | Тываның херээжен чогаалчылары.                                                | 1 | Тываның херээжен чогаалчыларының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Биче төрөөн чуртунуң культуразының сайзыралынга херээжен чогаалчыларның кириген үлүг-хуузу. З.А. Намзырай, З.С. Байсалова, А.Х.-О. Ховалыг, Э.Б. Цаллагова, Л.Х. Иргит, М.А. Кужугет болгаш өскөргө-даа чогаадыкчы ажылы. М.А. Хадаханэниң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы, критиктиг статьяларлыг                                                                                                                                                                                                                     |

|                                                                   |                                                              |      |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                         |
|-------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------|------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
|                                                                   |                                                              |      | номнар-биле таныжылга. Библиотекаларның каталогтары, библиографтыг айтыкчылар, Интернет-четкилеринде курлавырлар-биле ажыл.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                             |
| «Кижиг болгаш өг-бүлө». Россия чоннарының литературазы тыва дылда | А. Арбачакова «Кырган-авам сактыышкынында», «Мээң черлерим». | 1    | А. Арбачакованың чогаадыкчы ажылы-биле таныжылга. Чогаалчының шүлүктөрүнде национал бот-тускайлаң аяның илереп кээрин тодарадыры. Төрээн черинге ынакшыл темазын чурааны. Шүлүктөрүниң композициязының онзагайын илередири. Чогаалдың аяның номчулгазы, авторнуң бижиир тускай аянын тодарадыры.                                                                                                                                                                                                                                                                        |
| «Кижиг»                                                           | Амгы үениң шүлүкчүлери.                                      | 1    | Р. Лудуп, М. Ооржактың чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга.<br>Р. Лудуптуң шүлүк чогаалында чидиг метафоралыг омур-хевирлер болгаш деңнелгелери-биле ажыл. Сагыш-сеткил, чер-чурт болгаш чоннуң салым-чолун көргүзүп чураан чогаалдарының онзагай талаларын тодарадыры.<br>Амгы тыва чогаалдың сайзыралыга чогаалчы, башкы, шинчилекчи М. Ооржактың кирип чоруур үлүг-хуузун тодарадыры. Чогаалчының очулга ажылы-биле таныжылга. Номчаан чогаалдарыга хамаарыштыр угаап-бодаашкын, амыдыралда үнелиг чүүлдерге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илередири билири. |
| Нииитизи-биле:                                                    |                                                              | 68 ш |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                         |

## Кичээлден дашкаар ажил-чорудулга

Кичээлден дашкаар ажил өөрөдйлгө-кижизидилгениң чугула кезээ бооп турар болгаш өөреникчилерниң хостуг үезин организаастаарының бир хевири болур.

Кичээлден дашкаар ажилдар чаа үениң негелделеринге дүүштүр бот-сайзыралынче кичээнгейлиг, ниитилелге бодун идепкейлиг алдынып, бот-тускайлаң амыдыралчы шилилгени чедишкинниг кылып шыдаар, чогаадыкчы салым-чаяанныг, сайзыраңгай кижини хевирлээринге дузалаар.

Бердинген планнаашкында кичээлден дашкаар ажилга чылда 4 шакка таарыштырып кылган чижек темаларны киирген. Шактар үлелгезиниң янзы-янзы вариантылыг болуру өөрөдйлгө албан черлериниң онзагайларындан хамааржыр.

| Клас<br>с | Эрттирер<br>хемчеглерниң<br>хевири                                                                                    | Тема                               | Өөреникчилерниң ажил-чорудулгазының<br>кол хевирлериниң тайылбыры                                                                                                                                                                                                                                                                           |
|-----------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 10        | Литературлуг<br>маргылдаа<br>«Чүү? Каяа?<br>Кажан?»<br>(Чогаалчы,<br>күрүне<br>ажылдакчызы<br>С. К. Токаның<br>чогаал | «Тос чадырга<br>чугаа»             | Чогаалдар-биле бот-хуузунда ажилдап<br>билири, салдынган сорулгаларны<br>шиитпирлээринге бот-тускайлаң ажилдап<br>билири.<br>Бодунуң бодалынга боттуг барымдааларны<br>киирип, бадыткалдыг чугаалап, камгалап<br>билири.<br>Өскелерни дыңнаар, түңнелдер үндүрери.<br>Аудитория мурнунга чугааланыры.<br>С. К. Токаның амыдырал-чуртталгазы |
|           | ажылынга<br>тураскааткан<br>хемчег)                                                                                   |                                    | болгаш чогаалчы ажил-чорудулгазының<br>дугайында билиглерин делгемчидери,<br>номнарны номчуурунга уругларның<br>сонуургалын оттулары.                                                                                                                                                                                                       |
|           | Тыва дыл<br>хүнүнге<br>тураскааткан<br>неделя                                                                         | «Ожуктуң үш<br>дажы»               | Өөрөнгө чогаалдарынга болгаш темаларга<br>хамаарыштыр билиин ханыладыры.<br>Тыва чогаалчыларның дыл дугайында<br>чогаалдарын өөренири.<br>Чогаалдар-биле бот-тускайлаң ажилдаары.<br>Литературлуг чугааның нормаларынга<br>дүүштүр өөрөнгө чогаалдарны (азы<br>үзүндүлери) аянынг номчууру.                                                 |
|           | Литература-<br>хөгжүмнүг<br>кежээ                                                                                     | «Чаа Тываның<br>тургустунганы<br>» | Бөлүктөп чогаадыкчы ажилды чорудары.<br>Аудитория мурнунга чугааланып өөренири.<br>Өөрөнгө чогаалдарының аянынг<br>номчулгазы, чогаалчыларның ыры болу<br>берген шүлүктөрин ырлап күүседери.                                                                                                                                                |

|    |                          |                                                                         |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |
|----|--------------------------|-------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
|    | Эртем-шинчилел ажылы     | «Сергей Пюрбю – алдарлыг шүлүкчү»                                       | Тыва литератураның төөгүзүндө чогаалчының кириген үлүүнүн дугайында чугаалажыры. Чогаалчының тыва урун чүүлге арттырган ажыл-чорудулгазының ужур-дузазы.<br>Литература-критиктиг статьяларны өөренири, чогаалчының намдары болгаш чогаалдыкчы-ажыл-чорудулгазынга, чогаалдарының бижиттинген төөгүзүнгө хамаарыштыр Интернет четкизинден курлавырлар болгаш тайылбыр номнардан немелде медээлерни дилээри.        |
| 11 | Литературлуг кежээзи     | “Александр Даржайның чогаалдарында маадырларының делегейинче аян-чорук” | А.А. Даржайның амыдыралы болгаш чогаалдыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында билиин калбартыры, чогаалдарын номчуурунга сонургалды оттурары. Номчаан чогаалдарының утказын тайылбырлап, бодунуң билип алганынга үнелелди бээри. Аудитория мурнунга чугааланып чаңчыгары. Өскелерни дыңнап, сайгарып, түңнөп билири.<br>Чогаалдарның аянның номчулгазын күүседери.                                                    |
|    | Литературлуг ужуражылга  | “Тываның улустуң чогаалчызы Э.Б. Мижиттин үнү”                          | Тываның улустуң чогаалчызы Э.Б. Мижиттин чогаалдыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга.<br>Ниитилелдин сагыш-сеткил талазы-биле база культурлуг сайзыралынга чечен чогаалдың салдарын тодарадыры.<br>Чогаалдарны аянның номчуп күүседери.                                                                                                                                                                           |
|    | Телевилел-шинчилел ажылы | “Эртемден, чогаалчы, хам М.Б. Кенин-                                    | Чогаалдыкчы телевилелди кылып тура, өөредилгениң ажыл-чорудулгазын бот-тускайлаң азы демниг күүседип билири.                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |
|    |                          | Лопсан – бистиң үениң кижизи”                                           | Эртем ажылдарын, критиктиг материалдарны, немелде литератураларны чыып, сайгарып тургаш, М.Б.Кенин-Лопсанның допчу-намдары болгаш чогаалдыкчы ажылының дугайында медээлерни чыып, телевилелди кылыры.<br>Чогаалдарының бижиттинген төөгүзүн тайылбырлыг литература болгаш Интернет четкизинин курлавырын ажыглап тургаш кылыры.<br>Аудитория мурнунга чугааланып өөренири, бодунуң болгаш эжиниң ажылын үнелээри. |

|  |                               |                                                      |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |
|--|-------------------------------|------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
|  | <p>Аас чугаа<br/>сеткүүлү</p> | <p>“Чечен<br/>чогаалдан<br/>цитаталар<br/>алыры”</p> | <p>Чечен чогаалдың сөзүглели-биле<br/>ажылдаары. Тыва болгаш өске-даа<br/>чоннарның чогаалдары-биле таныжып,<br/>билиин делгемчидери.<br/>Өөредилгениң бот-тускайлаң болгаш<br/>демнежилгелиг ажыл-чорудулгазын<br/>мөөңнеп билири.<br/>Номчаан номунга хамаарыштыр бодунуң<br/>бодалын илередип, чижектери-биле<br/>бадыткаары. Башкызы болгаш үе-черге-<br/>биле кады демнежиپ ажылдаары..<br/>Чечен чогаалда мөзү-шынар<br/>кижизидилгезин илереткен чижектерни<br/>билири.</p> |
|--|-------------------------------|------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|

## **Өөрөдилге программазының сорулгазын боттандырар байдалдар**

**Библиотека фондузу:** «Классик чогаалчылар» сериязы; тыва дылда чечен чогаал.

### **Өөрөдилгениң көргүзүг херекселдери:**

- чогаалчыларның хөрек чуруктары;
- чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында альбомнар болгаш буклеттер;
- көргүзүгүг дидактиктиг материалдар (аас болгаш бижимел чугаа сайзырадыр);
- медээ-курлавырлыг хандырылга;
- өөрөдилгениң медээ-харылзажылга чорудар херекселдери;
- мультимедиялыг өөрөдилге программалары, электроннуг өөрөдилге номнары, электроннуг библиотека, электроннуг эртем энциклопедиязы.

**Экран-үннүг өөрөдилге номнары:** презентациялар, чогаалчыларның ажыл-ижинге хамаарыштыр слайдылар (диапозитивтер); чогаалчыларның чугаазының, чогаалдарының үннүг бижидилгези; чогаалчыларның чогаадылгазының дугайында видеофильмнер.

**Өөрөдилгениң техниктиг херекселдери:** компьютер, проектор, телехарылзажыр херекселдер, сканер, лазерлиг принтер, хоолгалаар аппарат, телевизор (графиктиг проектор), экран, видеоплейер, DVD-плейер (видеомагнитофон), аудио-центр, өөрөдилгениң техниктиг херекселдери.

### **Тыва Республикада билиг бээр экскурсияларның объектилери:**

1. Тываның күрүне университетинде литературлуг музей.
2. Өвүр кожууннуң Дус-Даг суурда С. Сарыг-оол аттыг музей.
3. Каа-Хем кожууннуң Сарыг-Сеп суурнуң дугаары ийи ниити билиг ортумак школазында С.К. Тока аттыг музей.
4. Политиктиг репрессиялар музейи «Мемориал».
5. Кожууннарда болгаш Кызыл хоорайда чогаалчыларга тураскааттыг тураскаал бижикиг самбыралар, көжээ-тураскаалдар.
6. Тыва Республиканың «Алдан-маадыр» аттыг Национал музейи.
7. Чөөн-Хемчик кожуунда «М. Буян-Бадыргы» аттыг Национал музейиниң салбыры.
8. Тыва Республиканың В. Көк-оол аттыг тыва Национал хөгжүм-шии театры.

### **Өөрөдилгө литературасы**

1. Калзан, А. К. Тувинская литература. Учебник для 8-10 классов средней школы. / А. К. Калзан. — Кызыл: ТКНИ, 1989. — 284 с. — Текст: непосредственный.
2. Тувинская литература. Учебник для 8-10 классов средней школы. — Кызыл: Тувинское книжное издательство, 2003. — 304 с. — Текст: непосредственный.

### **Методиктиг литература**

1. Бавуу-Сюрюн, М. В. Чогаадыгга канчаар белеткенирил? Учебно-методические руководство. / М. В. Бавуу-Сюрюн. — Кызыл: РИО ТувГУ, 1999. — 16 с. — Текст: непосредственный.
2. Кудажы, К. К. Ук-ызыгууру болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы (1929-2006). Учебно-методическое издание. / К. К. Кудажы. — Кызыл: РИО ИРНШ, 2019. — 96 с. — Текст: непосредственный.
3. Күжүгет, М. А. Литературное краеведение: учебно-методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы. / М. А. Кужугет. — Кызыл: РИО ТывГУ, 2014. — 104 с. — Текст: непосредственный.
4. Донгак, А. С. Методологические проблемы изучения истории литератур народов Сибири. Материалы региональной научной конференции / А. С. Донгак, У. А. Донгак, Л. С. Мижит. — Абакан: ООО «Журналист», 2006. — 161 с. — Текст: непосредственный.
5. Ооржак, М. Н. Чогаадыг бижиириниң аргалары. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. / М. Н. Ооржак. — Кызыл: РИО «Аныяк», 2003. — 102 с. — Текст: непосредственный.
6. Ооржак, Л. Х. Өөрөдилгениң федералдыг күрүне стандарттары: тыва чогаал эртемин школага башкылаарының айтырыглары. Методическое пособие. / Л. Х. Ооржак. — Кызыл: РИО ИРНШ, 2007. — 64 с. — Текст: непосредственный.
7. Ооржак, Л. Х. Чогаадыг бижиң өөредир. Методическое пособие. / Л. Х. Ооржак. — Кызыл: РИО ИРНШ, 2020. — 47 с. — Текст: непосредственный.
8. Очур, Т. Х. Литература тюркоязычных родственных народов. Учебное пособие. / Т. Х. Очур. — Кызыл: РИО ТывГУ, 2013. — 322 с. — Текст: непосредственный.
9. Сундуп, Д. Ч. Методика преподавания тувинского устного народного творчества в школе. Пособие для учителей. / Д. Ч. Сундуп. — Кызыл: ТывНУЧ, 1992. — 126 с. — Текст: непосредственный.
10. Тыва литература талазы-биле эртем-методиктиг статьяларның чыындызы I кезээ. Сборник научных статей о тувинской литературе. — Кызыл: РИО ИРНШ, 2006.

— 67 с. — Текст: непосредственный.

11. Херел, А. Х. Выразительное чтение. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. / А. Х. Херел. — Кызыл: РИО ТувГУ, 2007. — 79 с. — Текст: непосредственный.

12. Чамзырын Е. Т. Теория и методика преподавания родной литературы. Учебно-методическое руководство для учителей тувинского языка и литературы. — Кызыл: РИО ТувГУ, 2005. — 128 с.

13. Чамзырын, Е. Т. Внеклассная работа по тувинской литературе: литературные олимпиады, конференции, вечера, диспуты. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. / Е. Т. Чамзырын. — Кызыл: РИО ТувГУ, 2010. — 174 с. — Текст: непосредственный.

14. Чамзырын, Е. Т. Тыва литературага класстан дашкаар ажылдар. Методическое руководство для учителей тувинского языка и литературы / Е. Т. Чамзырын. — Кызыл: РИО ИРНШ, 2015. — 158 с. — Текст: непосредственный.

15. Чамзырын, М. Ч. Самагалдай ортумак школазы: Арга-дуржулга, дилээкиннер, класстан дашкаар ажылдар. Учебно-методическое пособие. / М. Ч. Чамзырын. — Кызыл: РИО «Аныяк», 1998. — 99 с. — Текст: непосредственный.

#### **Эртем литературы**

1. Будуп, Б. К. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. / Б. К. Будуп. — Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю.Кюнзегеша, 2010. — 122 с. — Текст: непосредственный.

2. Даржай, А. А. Дүлгээзинниг аян: шүлүк болгаш шүлүкчүлөр дугайында чугаалар. / А. А. Даржай. — Кызыл: Тувинское книжное издательство им.Ю.Кюнзегеша, 2004. — 208 с. — Текст: непосредственный.

3. Донгак, У. А. Тувинское стихосложение. / У. А. Донгак. — Кызыл: Тувинское книжное издательство им.Ю.Кюнзегеша, 2006. — 149 с. — Текст: непосредственный.

4. История тувинской литературы. Том I. Истоки. Литература Тувинской Народной Республики (1921 – 1944) / У. А. Донгак, А. Л. Кошелева, Л. С. Мижит [и др.]. — Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2013. — 263 с. — Текст: непосредственный.

5. Калзан, А. К. Амыдырал болгаш литература. Критические статьи / А. К. Калзан. — Кызыл: ТКИ, 1980. — 174 с. — Текст: непосредственный.

6. Кенин-Лопсан М. Б. Традиционная культура тувинцев. — Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю. Кюнзегеша, 2006. — 230 с.

7. Кенин-Лопсан, М. Б. Дыхание черного неба: мифы тув. шаманства / М. Б.

Кенин-Лопсан. — Москва: Велигор, 2008. — 192 с. — Текст: непосредственный.

8. Комбу, С. С. Тувинская литература / С. С. Комбу. — научное издание. — Новосибирск: Наука, 2012. — 360 с. — Текст: непосредственный.

9. Кыргыс, З. К. Песенная культура тувинского народа / З. К. Кыргыс, И. В. Мациевский. — научное издание. — Кызыл: Тув. кн. издательство, 1992. — 144 с. — Текст: непосредственный.

10. Мижит, Л. С. Древнетюркские трехстишия как один из истоков тувинского поэтического жанра ожукдажы / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Материалы международной конференции, посвященной 280-летию открытия древнетюркских памятников. — Абакан: 2001. — С. 65-75.

11. Мижит, Л. С. Триадиные образы в религиозно-мифологических представлениях тувинцев / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Ученые записки ТИГИ. Вып. XIX. — Кызыл: 2002. — С. 247-257.

12. Мижит, Л. С. К вопросу об эпитафийной лирике древних тюрков / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Письменное наследие тюрков. Материалы международного симпозиума, посвященного 110-летию дешифровки орхон-енисейской письменности. — Кызыл: 2003. — С. 85-88.

13. Мижит, Л. С. Ожук дажы – делегейниң хензиг хевири / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Ожук дажы. Тувинские трехстишия. Антология. — Кызыл: Тувинское книжное издательство им.Ю.Кюнзегеша, 2004. — С. 4-44.

14. Мижит, Л. С. Числовая символика в тувинской фольклорно-литературной традиции / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Ученые записки ТИГИ. Вып. XX. — Кызыл: 2004. — С. 239-251.

15. Мижит, Л. С. Тувинские загадки-триады / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Сибирь – единое фольклорно-литературное полиэтническое пространство. — Улан-Удэ: 2006. — С. 160-165.

16. Мижит, Л. С. Триада в тувинской традиционной культуре / Л. С. Мижит. — Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2013. — 138 с. — Текст: непосредственный.

17. Самдан, З. Б. Взаимодействие литературных и фольклорных традиций в тувинской советской прозе (на материале произведений 60-70-х годов) : специальность 10.01.03 «литература народов СССР»: диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / Самдан З. Б.; Ин-т мировой лит. им. А.М. Горького. — Москва, 1981. — 20 с. — Текст: непосредственный.

18. Самдан, З. Б. От фольклора к литературе: на материале тувинской прозы

40-70-х годов / З. Б. Самдан. — Кызыл: 1987. — 80 с. — Текст: непосредственный.

19. Самдан, З. Б. Лики тувинской словесности: Ч. I: За фольклорным жемчугом / З. Б. Самдан. — Кызыл: Респ. тип., 2001. — 116 с. — Текст: непосредственный.

20. Самдан, З. Б. Лики тувинской словесности Ч. II: В поисках идеала / З. Б. Самдан, У. А. Донгак. — Кызыл: Респ. тип., 2001. — 84 с. — Текст: непосредственный.

21. Самдан, З. Б. Лики тувинской словесности. Ч. III: Хранители ценностей: штрихи к портретам / З. Б. Самдан, У. А. Донгак. — Кызыл: Респ. тип., 2001. — 80 с. — Текст: непосредственный.

22. Самдан, З. Б. Тыва чогаалдың коопалары-биле: эртемденнин демдегеллери / З. Б. Самдан. — Кызыл: Респ. тип., 2005. — 160 с. — Текст: непосредственный.

23. Самдан, З. Б. Тувинская словесность: миф – сказка – литература: избранные труды. / З. Б. Самдан. — Абакан: Журналист, 2011. — 296 с. — Текст: непосредственный.

24. Самдан, З. Б. Хранители духовной культуры: сб. публицистич. ст. / З. Б. Самдан. — Абакан: Тип. КЦО «Аныяк», 2011. — 152 с. — Текст: непосредственный.

25. Тувинские народные песни и обрядовая поэзия / — Текст: непосредственный // Тувин. ин-т гуманитар. и прикладных социал.-экон. исслед., М-во культуры Респ. Тыва, Междунар. науч. центр «Хөөмей». — Кызыл: МНЦ «Хөөмей»; Новосибирск: Сибирская горница: 2015. — С. 410-414.

26. Тогуй-оол, А. С. Опыт исследования тувинского стихосложения / А. С. Тогуй-оол. — Текст: непосредственный // Ученые записки ТНИИЯЛИ. Вып. I. . — Кызыл: 1953. — С. 93-110.

27. Ховалыг, М. Б. Тыва Республиканың чогаалчылары (на тув.яз.) / М. Б. Ховалыг. — Кызыл: Новости Тувы, 2000. — 56 с. — Текст: непосредственный.

28. Ховалыг, М. Б. Тываның чогаалчылары – Писатели Тувы / М. Б. Ховалыг. — Кызыл: Тув. кн. изд-во, 2001. — 72 с. — Текст: непосредственный.

29. Алексеев, Н. А. Фольклор тувинцев Бай-Тайги: в записях от школьников / Н. А. Алексеев, У. А. Донгак, З. Б. Самдан. — Новосибирск: Наука, 2006. — 57 с. — Текст: непосредственный.

30. Чамзырын, Е. Т. Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы. / Е. Т. Чамзырын. — Кызыл: ИП Ооржак Р.К., 2009. — 57 с. — Текст: непосредственный.

1. Тимофеева, Л. И. Краткий словарь литературоведческих терминов / Л. И. Тимофеева, С. В. Тураева. — Москва: Просвещение, 1985. — 208 с. — Текст: непосредственный.
2. Литература в школе от А до Я. 5-11 класс. Энциклопедический словарь-справочник. — Москва: Дрофа, 2006. — 720 с. — Текст: непосредственный.
3. Монгуш, Д. А. Русско-тувинский словарь / Д. А. Монгуш. — Москва: Русский язык, 1980. — 664 с. — Текст: непосредственный.
4. Ондар, Б. К. Краткий словарь гидронимов Тувы / Б. К. Ондар. — Кызыл: ТывНУЧ, 1995. — 44 с. — Текст: непосредственный.
5. Ондар, Б. К. Топонимический словарь Тувы / Б. К. Ондар. — Абакан: Изд-во ХГУ им. Н. Ф. Катанова, 2004. — 255 с. — Текст: непосредственный.
6. Татаринцев, Б. И. Этимологический словарь тувинского языка (Т. I: А, Б, В, Г). / Б. И. Татаринцев. — Новосибирск: Наука, 2002. — 432 с. — Текст: непосредственный.
7. Татаринцев, Б. И. Этимологический словарь тувинского языка (Т. II: Д, Е, И, Й) / Б. И. Татаринцев. — Новосибирск: Наука, 2003. — 432 с. — Текст: непосредственный.
8. Татаринцев, Б. И. Этимологический словарь тувинского языка (Т. III: К, Л) / Б. И. Татаринцев. — Новосибирск: Наука, 2004. — 440 с. — Текст: непосредственный.
9. Татаринцев, Б. И. Этимологический словарь тувинского языка (Т. IV: М, Н, О, Ө, П) / Б. И. Татаринцев. — Новосибирск: Наука, 2008. — 442 с. — Текст: непосредственный.
10. Тыва дылдың орфографтыг словары. — Кызыл: ТывНУЧ, 1967. — 447 с. — Текст: непосредственный.
11. Монгуш, Д. А. Толковый словарь тувинского языка (Т. I: А-Й) / Д. А. Монгуш. — Новосибирск: Наука, 2003. — 599 с. — Текст: непосредственный.
12. Монгуш, Д. А. Толковый словарь тувинского языка (Т. II: К-С). / Д. А. Монгуш. — Новосибирск: Наука, 2011. — 798 с. — Текст: непосредственный.
13. Хертек, Я. Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь / Я. Ш. Хертек. — Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1985. — 299 с. — Текст: непосредственный.
14. Хертек, Я. Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь / Я. Ш. Хертек. — Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1975. — 204 с. — Текст: непосредственный.

## **Журналдар**

1. Научно-популярный и методический журнал Башкы. — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <http://bashky.ru> (дата обращения: 30.02.2020).
2. Электронный журнал «Новые исследования Тувы». — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <http://www.tuva.asia> (дата обращения: 30.02.2020).
3. Литературно-художественное издание «Улуг-Хем» . — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://www. – ulughem65.html> (дата обращения: 30.02.2020).

## **Электронные ресурсы**

1. Федеральные государственные образовательные стандарты. — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <https://fgos.ru> (дата обращения: 22.11.2019).
2. Федеральный институт развития образования (ФИРО) РАНХиГС. Конкурс «Всероссийский мастер-класс учителей родного, в том числе русского, языка в 2020 году». — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: [firo@ranepa.ru](mailto:firo@ranepa.ru) (дата обращения: 11.02.2020).
3. Фестиваль педагогических идей . — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://festival.1september.ru> (дата обращения: 24.06.2019).
4. Актуальные проблемы преподавания родного языка . — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://infourok.ru/> (дата обращения: 13.06.2019).
5. ГБНУ МОиН РТ «Институт развития национальной школы» . — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://irnsh.ru/> (дата обращения: 12.01.2019).
6. ГБУ РТ «Национальный музей Республики Тыва имени Алдан-Маадыр». — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <http://museum.tuva.ru/> (дата обращения: 06.05.2018).
7. ГБУ «Центр развития тувинской традиционной культуры и ремесел». — Текст: электронный // [сайт]. — URL: <http://tuvancenter.com/o-nas/> (дата обращения: 04.03.2019).
8. Детский литературный сайт «Радуга Тувы». — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <http://tuvacheleesh.ru/> (дата обращения: 23.02.2019).
9. Молодые писатели Тувы . — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <https://vk.com/molodyepisatelituvy/> (дата обращения: 14.11.2019).
10. Официальный сайт ГБНИОУ «Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований . — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://tigpi.ru/> (дата обращения: 28.09.2019).

11. Сайт Ассоциации учителей тувинского языка и литературы Республики Тыва. — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <https://tyvadyl.ru/ru/assocziacziya/> (дата обращения: 11.02.2020).

12. Сайт ГАОУ ДПО «ТИРО», РУМО учителей родного языка и литературы. — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <http://www.ipktuva.ru/> (дата обращения: 23.01.2020).

13. Сайт Тываның чогаалчылары. Эртем-методиктиг, өөредилгелиг сайт . — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://pisateli-tuvu.ru> (дата обращения: 11.02.2020).

14. Электронный корпус текстов тувинского языка. — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <http://www.tuvancorpus.ru/> (дата обращения: 03.04.2018).